SALTORA NETAJI CENTENARY COLLEGE

(Affiliated to Bankura University)

Saltora, 722158, Dist.- Bankura, West Bengal

Model Questions and Answers

Semester-VI

Subject: B.A. SANSKRIT (Honours)

Course Code: AHSNS 601C-13

Course Title: Indian Ontology and Epistemology - C-13 subject

Course Topic: Tarkasamgraha

Prepared by

Kousik Patra

Assistant Professor

Department of Sanskrit

Saltora Netaji Centenary College

E-mail ID : patrakousikjrf@gmail.com

Mobile No : 7872177720

KOUSIK PATRA

Short Notes (5 marks)

1. पृथिवी/तत्र गन्धवती पृथिवी

लक्षणम्- 'तत्र गन्धवती पृथिवी।'

भेदः - 'सा द्विविधानित्याऽनित्या च।'

नित्याः परमाणुरूपाः।

अनित्याः कार्यरूपाः।

'पुनस्त्रिविधा शरीरेन्द्रियविषयभेदात्।'

शरीरमस्मदादीनाम्।

इन्द्रियं गन्धग्राहकं घ्राणम्। तच्च नासाग्रवर्ति।

विषयो मृत्पाषाणादिः।

KOUSIK PATRA

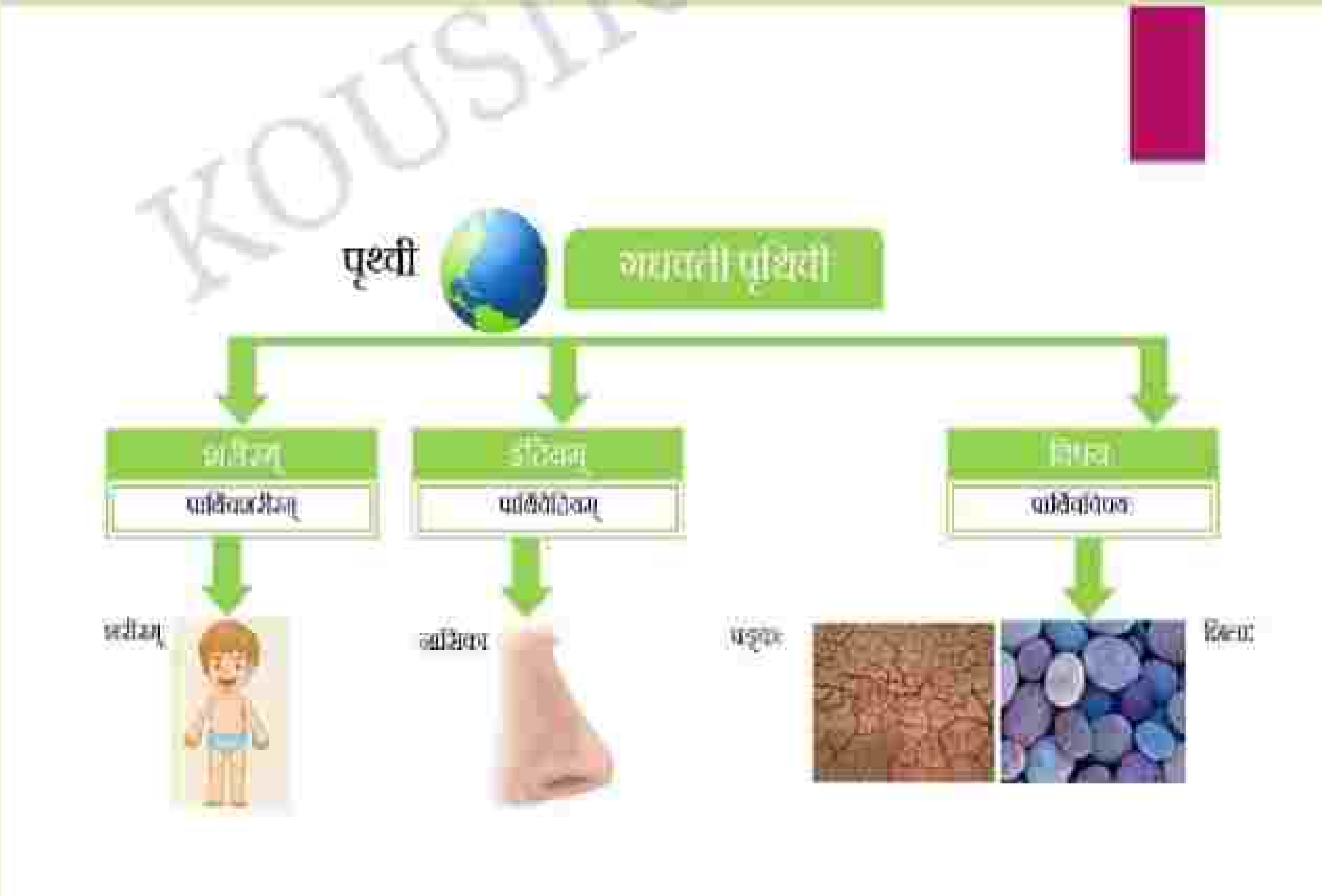

2. आपः/शीतस्पर्शवत्यः आपः

लक्षणम्- 'शीतस्पर्शवत्यः आपः।'
भेदः - 'ता द्विविधाः नित्या अनित्याश्च।'
नित्याः परमाणुरूपाः।
अनित्याः कार्यरूपाः।
'पुनस्त्रिविधा शरीरेन्द्रियविषयभेदात्।'
शरीरं वरुणलोके।
इन्द्रियं रसग्राहकं रसनं जिह्वाग्रवर्ति।
विषयः सरित्समुद्रादिः।

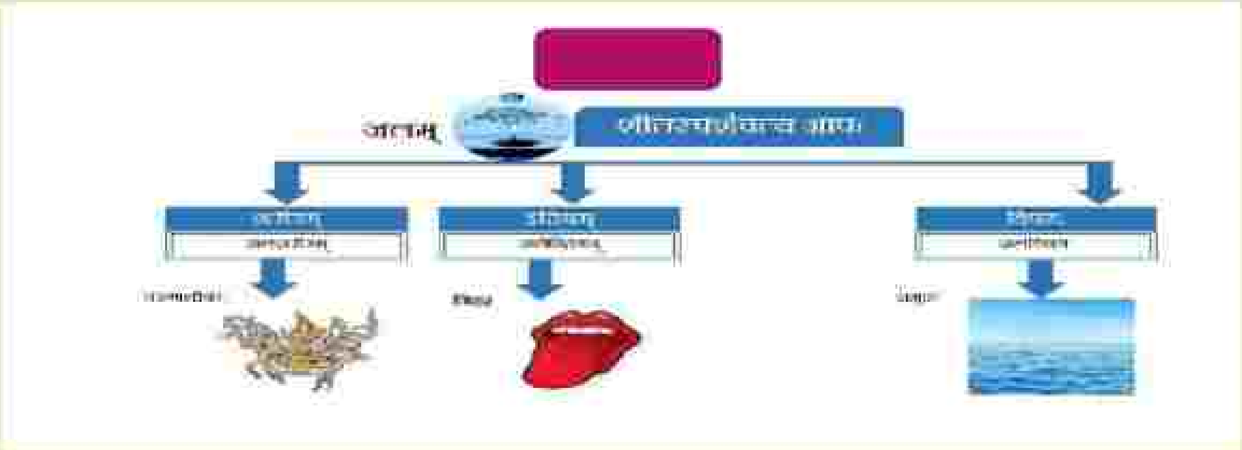

KOUSIK PATRA

3. तेजः/उष्णस्पर्शवत्तेजः

लक्षणम्- 'उष्णस्पर्शवत्तेजः।'

भेदः - 'तच्च द्विविधं नित्यमनित्यं च।'

नित्यं परमाणुरूपम्।

अनित्यं कार्यरूपम्।

पुनस्त्रिविधं शरीरेन्द्रियविषयभेदात्।

शरीरमादित्यलोके प्रसिद्धम् ।

इन्द्रियं रूपग्राहकं चक्षुः कृष्णताराग्रवर्ति ।

विषयश्चतुर्विधः भौमदिव्यौदर्याकरज भेदात् ।

भौमं वह्न्यादिकम्।

अबिन्धनं दिव्यं विद्युदादि।

भुक्तस्य परिणामहेतुरौदर्यम्।

आकरजं सुवर्णादि॥

KOUSIK PATRA

4. गुणः

"रूपरसगन्धस्पर्शसंख्यापरिमाणपृथक्त्वसंयोगविभग- परत्वापरत्वगुरुत्व- द्रवत्व-स्नेह-शब्द-बुद्धि-सुख-दुःखेच्छा-द्वेष-प्रयत्न- धर्माधर्म-संस्काराः चतुर्विंशतिर्गुणाः।" ३॥

-अर्थात् रूपं, रसः, गन्धः, स्पर्शः, संख्या, परिमाणं, पृथक्त्वं, संयोगः, विभगः, परत्वम्, अपरत्वं, गुरुत्वं, द्रवत्वं, स्नेहः, शब्दः, बुद्धिः, सुखं, दुःखम्, इच्छा, द्वेषः, प्रयत्नः, धर्मः, अधर्मः, संस्कारः चेति चतुर्विंशतिः गुणाः।

KOUSIK PATRA

5. कर्म

"उत्क्षेपणापक्षेपणाकुञ्चनप्रसारणगमनानि पञ्च कर्माणि।" ४॥

उत्क्षेपणम्- ऊर्ध्वदेशसंयोगहेतुरुत्क्षेपणम्।

अपक्षेपणम्- अधोदेशसंयोगहेतुरवक्षेपणम्।

आकुञ्चनम्- शरीरसन्निकृष्टसंयोगहेतुराकुञ्चनम्।

प्रसारणम्- शरीरविप्रकृष्टसंयोगहेतुः प्रसारणम्।

गमनम्- अन्यत् सर्वं गमनम्।

6. सामान्यम्- नित्यमेकमनेकानुगतं सामान्यम्। अनेकसमवेतता संयोगविभागयोरप्यस्ति अतः तयोः अतोव्याप्तिवारणाय नित्यं सदिति। नित्यता आकाशादीनाम् अपि अस्ति इति तत्र अतिव्याप्तिवारणाय अनेकसमवेतम् इति । नित्यं सत् समवेतं गगनादिपरिमाणम् अपि अस्ति इति तद्वारणाय अनेकेति । नित्यं सत् अनेकवृत्ति अत्यन्ताभावादिकम् अपि अस्ति इति तद्वारणाय समवेतम् इति। अनुगतम् अनुवृत्तिप्रत्ययहेतुः। द्रव्यगुणकर्मवृत्ति। तद् द्विविधम् परम् अपरञ्च। परम् अधिकदेशवृत्ति अपरञ्च अल्पदेशवृत्ति। परं सामान्यं सत्ता अपरं द्रव्यत्वादिः।

KOUSIK PATRA

परम्	अपरम्
परमधिकदेशवृत्तिः। उदाहरणम्- सत्ता। द्रवे, गुणे, कर्मणि च तिष्ठति।	अपरं न्यूनदेशवृत्तिः। उदाहरणम्- द्रव्यत्वम्। केवलं द्रव्ये तिष्ठति।

7. विशेषः- "नित्यद्रव्यवृत्तयो विशेषास्त्वनन्ता एव।" अर्थात् विशेषाः नित्यद्रव्येषु वर्तते, व्यावर्तकाः (भेदकधर्माः) अनन्ताः च। नित्यद्रव्यवृत्तयो व्यावर्तका विशेषाः। "पृथिव्यादिचतुष्टयस्य परमाणवः आकाशादिपञ्चकं च नित्यद्रव्याणि।" अर्थात् पृथिवी-अप्-तपृथिवी-अप्-तेजो-वायूनां परमाणवः, आकाश-काल-दिक्-आत्मा-मनांसि नित्यद्रव्याणि। पृथिवी-अप्-तेज-वायु-इत्येतस्य सूक्ष्मतमावयवेषु (परमानुषु) तथा आकाशकालदिगात्मामनस्तु इत्येतेषु नित्यद्रव्येषु वर्तमानाः तेषां परस्परभेदकाः पदार्थाः विशेषाः कथ्यन्ते। स्वतोव्यावर्तकत्वं विषेषत्वम् अन्त्यत्वे सति नित्यद्रव्यवृत्तित्वं विशेषत्वम् इत्यपि विशेषस्य लक्षणम् अस्ति। नित्यद्रव्यवृत्तयो विशेषाः अनन्ताः सन्ति।

8. समवायः- "समवायस्त्वेक एव।" समवायः एकः नित्यसम्बन्धः अयुतसिद्धयोः सम्बन्धः। नित्यसम्बन्धः समवायः। नित्यत्वे सति सम्बन्धत्वं समवायत्वं। अयुतसिद्धवृत्तिः। ययोर्मध्ये एकम् अविनश्यद् अपराश्रितमेव अवतिष्ठते तावयुतसिद्धौ। यथा अवयवावयविनौ, गुणगुणिनौ, क्रियाक्रियावन्तौ, जातिव्यक्ती, विशेषनित्यद्रव्ये चेति। एतेषां परस्परनित्यसम्वन्परस्परनित्यसम्वन्धः समवायः। समवायः तु एक एव भवति।

9. अभावः- भावभिन्नः अभावः। भावपदार्थान् भिन्नः पदार्थः अभावः कथ्यते। यथा भूतले घटः

KOUSIK PATRA

नास्ति।

अभावस्य भेदाः

"अभावश्चतुर्विधः प्रागभावः प्रध्वंसाभावः अत्यन्ताभावः अन्योन्याभावश्चेति।" अर्थात् अभावश्चतुर्विधः प्रागभावः, प्रध्वंसाभावः, अत्यन्ताभावः, अन्योन्याभावः च।

क) प्रागभावः - अनादिः सान्तः प्रागभावः। उत्पत्तेः पूर्वं कार्यस्य। यथा घटोत्पत्तेः पूर्वं कपालादौ घटाभावः।

ख) प्रध्वंसाभावः - सादिरनन्तः प्रध्वंसाभावः। उत्पत्त्यनन्तरं कार्यस्य। यथा विच्छिन्ने घटे घटाभावः।

ग)अत्यन्ताभावः - त्रैकालिकसंसर्गावच्छिन्नप्रतियोगिताकोऽभावः अत्यन्ताभावः। यथा वायौ रूपाभावः।

घ) अन्योन्याभावः - तादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकोऽन्योन्याभावः। यथा 'घटः पटो न' इति।

10. प्रमाणम्- प्रमाकरणं प्रमाणम्। प्रमाणम् चतुर्विधम्। प्रत्यक्षानुमानोपमानशब्दभेदात्।

क) प्रत्यक्षम्- प्रत्यक्षज्ञानकरणं प्रत्यक्षम्। इन्द्रियार्थसन्निकर्षजन्यं ज्ञानं प्रत्यक्षम्। तद् द्विविधं निर्विकल्पकं सविकल्पकं च। तत्र निष्प्रकारकं ज्ञानं निर्विकल्पकम्। यथेदं किञ्चित्। सप्रकारकं ज्ञानं सविकल्पकम् यथा डित्थोऽयं, ब्राह्मणोऽयं, श्यामोऽयम्। सप्रकारकं इत्युक्ते नामजात्यादिविशेषणविशेष्यसम्बन्धविषयकं ज्ञानमिति।

ख) **अनुमानप्रमाणम्** – अनुमितिकरणम् अनुमानम्। परामर्शजन्यं ज्ञानमनुमितिः। व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मताज्ञानं परामर्शः। यथा 'वह्निव्याप्यधूमवानयं पर्वतः' इति ज्ञानं परामर्शः। तज्जन्यं 'पर्वतो वह्निमान्' इति ज्ञानमनुमितिः। अनुमानं द्विविधं स्वार्थं परार्थञ्च।

11. सन्निकर्षः - प्रत्यक्षज्ञानहेतुरिन्द्रियार्थसन्निकर्षः षड्विधः।

KOUSIK PATRA

क) संयोगः- चक्षुषा घटप्रत्यक्षजनेन संयोगः सन्निकर्षः।

ख)संयुक्तसमवायः- घटरूपप्रत्यक्षजनेन संयुक्तसमवायः सन्निकर्षः। चक्षुःसंयुक्ते घटे रूपस्य समवायात्।

ग) संयुक्तसमवेतसमवायः – रूपत्वसामान्यप्रत्यक्षे संयुक्तसमवेतसमवायसन्निकर्षः। चक्षुःसंयुक्ते घटे रूपं समवेतं तत्र रूपत्वसमवायात्

घ) समवायः- श्रोत्रेण शब्दसाक्षात्कारे समवायः सम्बन्धः।

ङ) समवेतसमवायः – शब्दत्वसाक्षात्कारे समवेतसमवायः सन्निकर्षः

च) विशेषणविशेष्यभावः- अभावप्रत्यक्षे विशेषणविशेष्यभावः सन्निकर्षः। घटाभाववद् भूतलम् इत्यत्र चक्षुःसंयुक्ते भूतले घटाभावस्य विशेषणत्वात्।

12. अनुमानप्रमाणम् – अनुमितिकरणम् अनुमानम्। परामर्शजन्यं ज्ञानमनुमितिः। व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मताज्ञानं परामर्शः। यथा 'वह्निव्याप्यधूमवानयं पर्वतः' इति ज्ञानं परामर्शः। तज्जन्यं 'पर्वतो वह्निमान्' इति ज्ञानमनुमितिः।

<u>अनुमानस्य भेदाः</u> - अनुमानं द्विविधं स्वार्थं परार्थञ्च।

क) स्वार्थानुमानम्- तत्र स्वार्थं स्वानुमितिहेतुः।

ख) परार्थानुमानम्- यत्तु स्वयं धूमादग्निमनुमाय परं प्रति बोधयितुं पञ्चावयववाक्यं प्रयुज्यते तत् परार्थानुमानम्। यथा पर्वतो वह्निमान् धूमवत्त्वात् यो यो धूमवान् स स वह्निमान् यथा महानसम् तथा चायम् तस्मात्तथा (पर्वतो वह्निमान्) प्रतिज्ञाहेतूदाहरणोपनयनिगमनानि पञ्चावयवाः।

13. हेत्वाभासाः – हेतुवद् आभासन्ते इति हेत्वाभासाः। दोषदुष्टाः हेतवः हेत्वाभासाः इति कथ्यन्ते।

<u>हेत्वाभासस्य भेदाः</u> - सव्यभिचार-विरुद्ध-सत्प्रतिपक्ष-असिद्ध-बाधिताः पञ्च हेत्वाभासाः।

KOUSIK PATRA

क)सव्यभिचारः- सव्यभिचारोऽनैकान्तिकः। स त्रिविधः साधारण-असाधारण-अनुपसंहारिभेदात्।

i)साधारणः- तत्र साध्यभाववद्वृत्तिः साधारणोऽनैकान्तिकः। यथा पर्वतो वह्निमान् प्रमेयत्वात्।

ii)असाधारणः - सर्वपक्षविपक्षव्यावृतः पक्षमात्रवृत्तिरसाधारणः। यथा श्ब्दो नित्यःशब्दत्वात्।

iii)अनुपसंहारी - अन्वयव्यतिरेकदृष्टान्तरहितोऽनुपसंहारी। यथा सर्वमनित्यं प्रमेयत्वात्।

ख)विरुद्धः - साध्याभावव्याप्तोहेतुर्विरुद्धः। यथा शब्दो नित्यः कृतकत्वात्। अत्र कृतकत्वं हि नित्यत्वाभावेन अनित्यत्वेन व्याप्तमस्ति।

ग) सत्प्रतिपक्षः- यस्य साध्याभावसाधकं हेत्वन्तरं स सत्प्रतिपक्षः। यथा शब्दो नित्यः श्रावणत्वात् शब्दत्ववत् इति शब्दोऽनित्यः कार्यत्वाद् घटवत् इति।

घ)असिद्धः - लिङ्गत्वेन अनिश्चितो हेतु असिद्धः। असिद्धः त्रिविधः -आश्रयासिद्धः, स्वरूपासिद्धः, व्याप्यत्वासिद्धश्चेति।

i)आश्रयासिद्धः - यस्य हेतोः आश्रयः असिद्धः सः आश्रयासिद्धः। यथा गगनारविन्दं सुरभिं अरविन्दत्वात् सरोजारविन्दवत्। अत्र गगनारविन्दमाश्रयः स च नास्त्येव।

ii) **स्वरूपासिद्धो**। यथा शब्दो गुणः चाक्षुषत्वात्। अत्र चाक्षुषत्वं शब्दे नास्ति शब्दस्य श्रावणत्वात्।

iii)असिद्धः- सोपाधिको हेतुर्व्याप्यत्वासिद्धः। यथा पर्वतो धूमवान् बह्निमत्त्वाद् इत्यत्र आर्द्रेन्धनसंयोग उपाधिः।

ङ) बाधितः - यस्य साध्याभावः प्रमाणान्तरेण पक्षे निश्चितः स बाधितः। यथा अग्निः अनुष्णः द्रव्यत्वात्। अत्र अग्नेः अनुष्णत्वं प्रत्यक्षेण एव बाधितः।

KOUSIK PATRA

Short questions (2 marks)

1. तर्कसंग्रहस्य मङ्गलाचरणं श्लोकः लिख्यताम्।

उत्तरम्- "निधाय हृदि विश्वेशं विधाय गुरुवन्दनम्।

बालानां सुखबोधाय क्रियते तर्कसंग्रहः॥"

2. तर्कसंग्रहदिशा कति पदार्थाः? के ते पदार्थाः?

उत्तरम्- तर्कसंग्रहदिशा सप्त पदार्थाः। द्रव्य-गुण-कर्म-सामान्य-विशेष-समवाय-अभावाः पादार्थाः।

3. तर्कसंग्रहदिशा कति द्रव्याणि? द्रव्याणि कानि?

उत्तरम्- तर्कसंग्रहदिशा नव द्रव्याणि। पृथिवी-अप्-तेज-वायु-आकाश-काल-दिक्-आत्मा-मनांसि द्रव्याणि।

4. अन्नंभट्टनये कति गुणाः? के च ते?

उत्तरम्- अन्नंभट्टनये चतुर्विंशतिः गुणाः। रूपं, रसः, गन्धः, स्पर्शः, संख्या, परिमाणं, पृथक्त्वं, संयोगः, विभगः, परत्वम्, अपरत्वं, गुरुत्वं, द्रवत्वं, स्नेहः, शब्दः, बुद्धिः, सुखं, दुःखम्, इच्छा, द्वेषः, प्रयत्नः, धर्मः, अधर्मः, संस्कारः चेति चतुर्विंशतिः गुणाः।

5. अभावः कतिविधः? के च ते?

उत्तरम्- अभावः चतुर्विधः। यथा- प्रागभावः, प्रध्वंसाभावः, अत्यन्ताभावः, अन्योन्याभावः च।

6. सामान्यं कतिविधं? कानि च तानि?

उत्तरम्- सामान्यं द्विविधम्। यथा- परम् अपरं च।

7. कर्म कतिविधम्? कर्मणां नामानि लिखत।

KOUSIK PATRA

उत्तरम्- कर्म पञ्च विधम्। यथा- उत्क्षेपणम्, अपक्षेपणम्, आकुञ्चनम्, प्रसारणम्, गमनम् च।

8. आत्मनः विशेषगुणाः के?

उत्तरम्- बुद्धिः, सुखम्, दुःखम्, इच्छा, द्वेषः, प्रयत्नः, धर्माधर्मौ च अष्टौ आत्मनो विशेषगुणाः।

9. उष्णस्पर्शवान् कः?

उत्तरम्- उष्णस्पर्शवान् तेजः

10. किं नाम रूपम्? रूपं कतिविधं?

उत्तरम्- चक्षुर्मात्रग्राह्यो गुणो रूपम्। रूपं शुक्ल-नील-पीत-रक्त-हरित-कपिश-चित्रभेदात् सप्तविधम्।

11. अनुभवः कतिविधः? के च ते?

उत्तरम्- अनुभवः द्विविधः, यथा- यथार्थोऽनुभवः, अयथार्थोऽनुभवः।

12. सन्निकर्षं कतिविधम्? कानि च तानि?

उत्तरम्- सन्निकर्ष षड्विधम्। यथा- संयोगः, संयुक्तसमवायः, संयुक्तसमवेतसमवायः, समवायः, समवेतसमवायः, विशेषणविशेष्यभावश्चेति।

13. लिङ्गं कतिविधम्?

उत्तरम्- लिङ्गं त्रिविधम्, अन्वयव्यतिरेकि, केवलान्वयि, केवलव्यतिरेकि।

14. पक्षः कः? विपक्षः कः?

उत्तरम्- सन्दिग्धसाध्यवान् पक्षः। निश्चितसाध्याभाववान् विपक्षः।

भारतीयदर्शन

आस्तिकदर्शन- 1. सांख्य 2. योग 3. न्याय 4. वैशेषिक 5. मीमांसा 6. वेदान्त

नास्तिकदर्शन- 1. चार्वाक 2. बौद्ध 3. जैन

दर्शन		प्रवर्तक आचार्य
1. सांख्य	-	कपिल
2. योग	-	पतञ्जलि
3. न्याय	-	गौतम
4. वैशेषिक	-	कणाद
5. पूर्वमीमांसा	-	जैमिनि
6. उत्तरमीमांसा (वेदान्त)	-	बादरायण

KOUSIK PATRA

नास्तिक दर्शन

1. चार्वाक	-	बृहस्पति/चार्वाक
2. बौद्ध	-	महात्मा गौतम बुद्ध
3. जैन	-	ऋषभदेव/महावीर स्वामी

दर्शन	ग्रन्थ	प्रमुख सिद्धान्त/वाद
1. सांख्य	सांख्यसूत्र	सत्कार्यवाद परिणामवाद
2. योग	योगसूत्र	सत्कार्यवाद सेश्वरवाद
3. न्याय	न्यायसूत्र	असत्कार्यवाद पिठरपाकवाद

दर्शन	ग्रन्थ	प्रमुख सिद्धान्त/वाद
4. वैशेषिक	वैशेषिकसूत्र	परमाणुवाद पीलुपाकवाद
5. पूर्वमीमांसा	मीमांसासूत्र	अपूर्ववाद
6. उत्तरमीमांसा (वेदान्त)	ब्रह्मसूत्र	विवर्तवाद मायावाद

KOUSIK PATRA

दर्शन	प्रमाण	पदार्थ (तत्त्व)
1. सांख्य	तीन प्रमाण	25
2. योग	तीन प्रमाण	26
3. न्याय	चार प्रमाण	16

दर्शन	प्रमाण	पदार्थ (तत्त्व)
4. वैशेषिक	दो प्रमाण	7
5. पूर्वमीमांसा	छः प्रमाण	-
6. उत्तरमीमांसा	छः प्रमाण	2

KOUSIK PATRA

Long Questions (10 marks)

1. तर्कसंग्रहदिशा को नाम पदार्थः? पदार्थः कतिविधः? पदार्थानां भेदविषये संक्षेपेण आलोच्यताम्।

उत्तरम् - को नाम पदार्थः?

पदस्य अर्थः पदार्थः' इति व्युत्पत्या अभिधेयत्वं पदार्थसामान्यलक्षणम्। अर्थबोधाय यत् शक्तं तदेव पदम्। गत्यर्थके ज्ञानार्थके वा ऋ-धातो थ-प्रत्ययेण अर्थ-शब्दस्य व्युत्पत्तिः।

ऋच्छन्ति इन्द्रियाणि यं स अर्थः, इन्द्रियानुभवयोग्यः, ज्ञेयः, अभिधेयो वा। तस्मात् पदार्थ इत्यनेन पदसम्बन्ध्यभिधाविषयत्वस्य लाभे अपि पदसम्बन्धित्वांशस्य अव्यावर्तकत्वात् अभिधेयत्वमात्रं पदार्थलक्षणम्। यस्य कस्यापि पुरुषस्य ईश्वरस्य वा यो ज्ञानविषयो भवितु-मर्हति स पदार्थ इत्यर्थः।

पदार्थस्य भेदाः

नव्यन्यायमते सप्त पदार्थाः।

तथा च उक्तं तर्कसंग्रहे - 'द्रव्यगुणकर्म-सामान्यविशेषसमवायाभावाः सप्तपदार्थाः' इति।

भाषापरिच्छेदे च- 'द्रव्यं गुणस्तथाकर्म सामान्यं सविशेषकम्। समवायस्तथाऽभावः पदार्थाः सप्त कीर्तिताः' इति'।

अर्थात् पदार्थः सप्तविधः, यथा- द्रव्यम्, गुणः, कर्म, सामान्यम्, विशेषः, समवायः, अभावः चेति।

पदार्थानां भेदविषये संक्षिप्तः आलोचना

१) द्रव्यम्- गुणवत्वं द्रव्यत्वं। 'द्रव्यत्वजातिमत्त्वं वा द्रव्यत्वम्। द्रव्याणि पृथिव्यादीनि नव।

२) गुणः- गुणत्वजातिमान् गुणः। रूपरसादयः चतुर्विंशतिः गुणाः।

३) कर्म- संयोगभिन्नत्वे सति संयोगासमवायिकारणत्वं कर्मत्वम्। उत्क्षेपणादीनि पञ्च फर्माणि।

४) सामान्यम्- नित्यत्वे सति अनेक समवेतत्वं सामान्यत्वम्।गोत्वपशुत्वादिकं सामान्यम्। अन्त्यो नित्यद्रव्यवृत्तिविशेषः परिकीर्तितः। सामान्यं द्विविधं- परम्, अपरं चेति।

५) विशेषः - परमाण्वादिषु नित्यद्रव्येषु वर्त्तमाना इतरभेदानुमितिहेतवो विशेषाः। विशेषास्तु अनन्ता एव

६) समवायः- नित्यसम्बन्धः समवायः। अयुतसिद्धयोः अपृथक् सिद्धयो र्वा सम्बन्धः समवायः। गुणगुणिनोर्यथा। समवायस्तु एक एव।

७) अभावः- भावभिन्नत्वम् अभावत्वम्। निषेधाभिलापकप्रत्ययगम्यत्वम् अभावत्वम् इति वा। अभावश्चतुर्विधः - प्रागभावः, प्रध्वंसाभावः, अत्यन्ताभावः, अन्योन्याभावः चेति।

सप्तपदार्थाः
पृथिवी
कालः
दिक्
परम्
अपरम्
गुणाः
रूपः
रसः
गन्धः
स्पर्शः
संख्या
परिमाणम्
पृथक्त्वम्
संयोगः
विभागः
परत्वम्
अपरत्वम्
गुरुत्वम्
द्रवत्वम्
स्नेहः
शब्दः
बुद्धिः
सुखम्
दुःखम्
इच्छा
द्वेषः
प्रयत्नः
धर्मः
अधर्मः
संस्कारः

KOUSIK PAT

2. तर्कसंग्रहदिशा किं नाम द्रव्यम्? द्रव्यं कतिविधम्? द्रव्यानां भेदविषये संक्षेपेण आलोच्यताम्।

उत्तरम् - <u>तर्कसंग्रहदिशा किं नाम द्रव्यम्?</u>

गुणवत्वं द्रव्यत्वं। 'द्रव्यत्वजातिमत्त्वं वा द्रव्यत्वम्। समवायिकारणवत्त्वं द्रव्यम्। द्रव्याणि पृथिव्यादीनि नव।

<u>द्रव्याणां भेदाः</u>

'तत्र द्रव्याणि पृथिव्यप्तेजोवाय्वाकाशकालदिगात्ममनांसि नवैव॥' २॥

अर्थात् पृथिवी, आपः, तेजः, वायुः, आकाशः, कालः, दिक्, आत्मा, मनः चेति नव द्रव्याणि।

KOUSIK PATRA

<u>द्रवयाणि नवैव</u>

द्रवयाणि नवैव, न ततः अधिकानि, न न्यूनानि इत्यर्थः एव पदस्य।

<u>अन्धकारो नाम दशमद्रव्यम्? (आक्षेपः / पूर्वपक्षः)</u>

तमसो द्रव्यत्वम् सिद्धम्।

नीलं तमः। गुणवत्त्वात् द्रव्यम् अन्धकारः।

दीपेन सह गमने तमसि चलन-क्रियावत्त्वप्रतीतिः। तेन द्रव्यत्वम्।

कुतो पृथिव्यादौ न स्यात्?

आकाशादौ नीरूपत्वात् न अन्तर्भावः।

तमसो निर्गन्धत्वात् न पृथिव्याम् अन्तर्भावः।

उत्तरपक्षः

तेजसो ऽभावस् तमः। अभावे तमसो ऽन्तर्भावः।

अभाववचनार्थं प्रतियोगी अपेक्षितः।

नीलरूपत्वप्रतीतिः भ्रान्तिः। चलनक्रियाप्रतीतिरपि भ्रान्तिः।

<u>न तेजसो ऽभावस्वरूपवत्त्वम्</u>

कुतस् तमसो द्रव्यत्वम् अङ्गीकृत्य तेजसोऽभावत्वं न स्यात्?

विनिगमनम् = एकपक्षनिर्णायिका युक्तिः।

तस्य विरहो ऽत्र।

तेजसो गुणेषु न केवलं प्रकाशवत्त्वम्।

तेजस उष्णस्पर्शप्रतीतिः साधु, न भ्रान्तिः। तेन तेजसो द्रव्यता।

तमसो गुणवत्त्वन्तु भ्रान्तिः।

अन्यथा उष्णस्पर्शवद्द्रव्यान्तरस्य अङ्गीकारे गौरवम्।

KOUSIK PATRA

Prescribed books-

1. ভারতীয় দর্শনের রূপরেখা, অমিত ভট্টাচার্য, সংস্কৃত বুক ডিপো, কোলকাতা
2. Jha, V. N., Tarkasamgraha of Annambhaṭṭa (English Translation with Notes), CIFSS, Kerala (India),2016 (2nd Ed.)

Consulted Books-

1. ভারতীয় দর্শন, নীরোদবরণ চক্রবর্তী
2. A Primer of Indian Logic, Kuppuswami Shastri, Madras, 1951.
3. তর্কসংগ্রহ, যুধিষ্ঠির গোপ
4. তর্কসংগ্রহ, অনামিকা রায় চৌধুরী
5. তর্কসংগ্রহ, নারায়ণ চন্দ্র গোস্বামী, সংস্কৃত পুস্তক ভাণ্ডার, কোলকাতা
6. A Critical Survey of Indian Philosophy, C. D. Sharma, MLBD, 1962

KOUSIK PATRA

SALTORA NETAJI CENTENARY COLLEGE

(Affiliated to Bankura University)

Saltora, 722158, Dist.- Bankura, West Bengal

Model Questions & Answers

Semester-I (NEP)

Subject: B.A. SANSKRIT (Major)

Course Code: A/SNS/101/MJC-1

Course Title: General Grammar with translation & Metre

Prepared by

Kousik Patra

Assistant Professor

Department of Sanskrit

Saltora Netaji Centenary College

E-mail ID : patrakousikjrf@gmail.com

Mobile No : 7872177720

KOUSIK PATRA

1. परिनिष्ठितरूपं विलिख्य यथेच्छं पञ्चभिः वाक्यानि विरच्यन्ताम्। 1×5=5

क) लभ्-धातोः क्तप्रत्यये पुंलिङ्गे प्रथमैकवचने - **लब्धः** - तदा सुवर्णभण्डारः **लब्धः** ।

ख) प्र-आप् धातोः ल्यप्-प्रत्यययोगे - **प्राप्य** - जनाः विद्यां **प्राप्य** विनयम् आचरन्ति।

ग) विद्- धातोः शानच्-प्रत्यये पुंलिङ्गे प्रथमैकवचने - **विद्यमानः** - ईश्वरः सर्वभूतेषु **विद्यमानः** अस्ति।

ङ) पठ्-धातोः क्तवतुप्रत्यये पुंलिङ्गे प्रथमैकवचने - **पठितवान्** - छात्रः पुस्तकं **पठितवान्।**

क) पठ्धातोः क्तप्रत्यये पुंलिङ्गे प्रथमैकवचने - **पठितः** - पुस्तके **पठितः** पाठः जीवने नैव साधितः ।

ख) प्र-नम् धातोः ल्यप्-प्रत्यययोगे- **प्रणम्य** - छात्रः शिक्षकं **प्रणम्य** आगतवान्।

ग) सेव् धातोः शानच् प्रत्यये पुंलिङ्गे प्रथमैकवचने **सेवमानः** - पुत्रः मातापितरौ **सेवमानः** स्वकर्तव्यं निर्वहति।

ङ) गम्-धातोः क्तवतुप्रत्यये पुंलिङ्गे प्रथमैकवचने - **गतवान्** - छात्रः विद्यालयं **गतवान्।**

छं) माता च पिता च इत्यस्य समासे - **मातापितरौ** - पुत्रः **मातापितरौ** सेवमानः स्वकर्तव्यं निर्वहति।

2) अधोलिखितेषु यथेच्छं पञ्चकस्य व्युत्पत्तिर्निर्णेया। 1×5=5

दानीयः = दा-धातोः अनीयर्-प्रत्यये पुंलिङ्गे प्रथमैकवचनम्।

गन्तुम् = गम् + तुमुन्।

पठितः = पठ्-धातोः क्तप्रत्यये पुंलिङ्गे प्रथमैकवचनम् ।

प्रणम्य = प्र-नम् धातोः ल्यप्-प्रत्यययोगे।

गतः = गम्-धातोः क्तप्रत्यये पुंलिङ्गे प्रथमैकवचनम् ।

त्यक्त्वा = त्यज् + क्त्वाच्।

करणीयः = कृ-धातोः अनीयर्-प्रत्यये पुंलिङ्गे प्रथमैकवचनम्।

दर्शनीयः = दृश्-धातोः अनीयर्-प्रत्यये पुंलिङ्गे प्रथमैकवचनम्।

वर्धमानः = वृध् - धातोः शानच्-प्रत्यये पुंलिङ्गे प्रथमैकवचनम्।

पठितवान् = पठ्-धातोः क्तवतुप्रत्यये पुंलिङ्गे प्रथमैकवचनम्।

पक्वः = पच्-धातोः क्तप्रत्यये पुंलिङ्गे प्रथमैकवचनम् ।

गत्वा = गम् + क्त्वाच् ।

परित्यज्य = परि-त्यज् + ल्यप्।

KOUSIK PATRA

कर्तुम् = कृ + तुमुन्।

3) यथेच्छं पञ्चकस्य परिनिष्ठितरूपं लिख्यताम्। 1×5=5

যে কোন পাঁচটির পরিনিষ্ঠিত রূপ লেখ।

इष् + क्त = इष्ट ।

दृश् + तुमुन् = द्रष्टुम् ।

चि + तुमुन् = चेतुम् ।

कृ + तव्य = कर्तव्य ।

गम् + क्तवतु = गतवत् ।

खाद् + क्त = खादित ।

नम् + क्त्वा = नत्वा ।

आ-दा + ल्यप् = आदाय ।

सेव् + शानच् = सेवमान ।

दा + तव्य = दातव्य ।

गम् + शतृ = गच्छत् ।

खाद् + क्तवतु = खादितवत् ।

आ-गम् + ल्यप् = आगम्य /आगत्य ।

दा + तुमुन् = दातुम् ।

4. अधः प्रदत्तेषु पञ्चानां परिनिष्ठितानि रूपाणि लिखित्वा तैः वाक्यानि रचनीयानि।

क) दृश्+तव्य = **द्रष्टव्य** - छात्रेण पुस्तकं **द्रष्टव्यम्** ।

ख) गम्+शतृ = **गच्छत्** - छात्रः क्रोशं **गच्छन्** पुस्तकं पठति।

ग) स्ना+क्त्वा = **स्नात्वा** - बालकः **स्नात्वा** विद्यालयं गच्छति।

घ) प्र-नम् + ल्यप् - **प्रणम्य** - छात्रः शिक्षकं **प्रणम्य** आगतवान्।

ङ) भुज्+ तुमुन् = **भोक्तुम्** - रामः मोदकं **भोक्तुम्** इच्छति।

च) गम्+क्त = **गत** - सः ह्यः तत्र **गतः**।

छ) दा+क्तवतु = **दत्तवत्** - राजा दरिद्राय धनं **दत्तवान्**।

KOUSIK PATRA

ज) जि+ तुमुन् = **जेतुम्** - सः **जेतुम्** इच्छति।

झ) शी+शानच् = **शयान** - शिशुः कटे **शयानः** आसीत्।

ञ) पठ्+क्त्वा = **पठित्वा** - छात्रः पुस्तकं **पठित्वा** विद्यालयं गच्छति।

ट) आ-गम् + ल्यप् = **आगम्य/आगत्य** - स अत्र **आगम्य/आगत्य** तत्र गतः।

ठ) हस्+अनीय = हसनीय - केनचित् दुःखेन न हसनीयम्।

ड) ज्ञा+क्त = ज्ञात - तेन सर्वं ज्ञातम्।

ढ) बुद्धि+मतुप् = बुद्धिमान् - जीवेषु मानवः श्रेष्ठः बुद्धिमान् जीवः।

ण) शी+तव्य = शयितव्य - नक्तं शीघ्रं शयितव्यम्।

त) धाव्+शतृ =धावत् - धावतः अश्वात् पतति अश्वारोही।

थ) वि-जि+ल्यप् - विजित्य - नृपः राज्यं विजित्य आगतवान्

द) गम्+क्त्वा = गत्वा - सः प्रथमं तत्र गत्वा ततः अत्र आगमिष्यति।

ध) पठ् + तुमुन् - पठितुम् - अयं कालः पठितुं योग्यः।

न) दा+क्त = दत्त - राजा दरिद्राय धनं दत्तः।

प) धृ+क्तवतु = धृतवत् - पुलिशकर्मी चौरं धृतवान्।

फ) खाद्+ तुमुन् = खादितुम् - सः मोदकं खादितुम् इच्छति।

ब) कम्प्+क्त = कम्पित - सः भयेन कम्पितः।

5) यथेच्छमेकस्य शब्दस्य रूपाणि लिखत। 5×1=5

१) साधुशब्दस्य २) वारिशब्दस्य (३) मुनिशब्दस्य (४) नदीशब्दस्य।

१) साधुशब्दस्य रूपाणि -

विभक्ति	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
प्रथमा	साधुः	साधू	साधवः
द्वितीया	साधुम्	साधू	साधून्
तृतीया	साधुना	सधुभ्याम्	साधुभिः
चर्तुथी	साधवे	सधुभ्याम्	साधुभ्यः
पन्चमी	साधोः	सधुभ्याम्	साधुभ्यः
षष्ठी	साधोः	साध्वोः	साधूनाम्
सप्तमी	साधौ	साध्वोः	साधुषु
सम्बोधन।	हे साधो।	हे साधू।	हे साधवः।

२) वारिशब्दस्य रूपाणि -

विभक्ति	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
प्रथमा	वारि	वारिणि	वारीणि
द्वितीया	वारि	वारिणी	वारीणि
तृतीया	वारिणा	वारिभ्याम्	वारिभिः
चतुर्थी	वारिणे	वारिभ्याम्	वारिभ्यः
पंचमी	वारिणः	वारिभ्याम्	वारिभ्यः
षष्ठी	वारिणः	वारिणोः	वारीणाम्
सप्तमी	वारिणि	वारिणोः	वारिषु
सम्बोधन	हे वारि।	हे वारिणी।	हे वारीणि।

KOUSIK PATRA

३) मुनिशब्दस्य रूपाणि -

विभक्ति	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
प्रथमा	मुनिः	मुनी	मुनयः
द्वितीया	मुनिम्	मुनी	मुनीन्
तृतीया	मुनिना	मुनिभ्याम्	मुनिभिः
चतुर्थी	मुनये	मुनिभ्याम्	मुनिभ्यः
पन्चमी	मुनेः	मुनिभ्याम्	मुनिभ्यः
षष्ठी	मुनेः	मुन्योः	मुनीनाम्
सप्तमी	मुनौ	मुन्योः	मुनिषु
सम्बोधन	हे मुने!	हे मुनी!	हे मुनयः!

४) नदीशब्दस्य रूपाणि -

विभक्ति	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
प्रथमा	नदी	नद्यौ	नद्यः
द्वितीया	नदीम्	नद्यौ	नदीः
तृतीया	नद्या	नदीभ्याम्	नदीभिः
चतुर्थी	नद्यै	नदीभ्याम्	नदीभ्यः
पंचमी	नद्याः	नदीभ्याम्	नदीभ्यः
षष्ठी	नद्याः	नद्योः	नदीनाम्
सप्तमी	नद्याम्	नद्योः	नदीषु
सम्बोधन	हे नदी!	हे नद्यौ!	हे नद्यः!

KOUSIK PATRA

6) पञ्चानां रेखाङ्कितपदानां सकारणविभक्तिनिर्देशः कार्यः। 1×5=5

१) **<u>दुःखेन</u>** रोदिति बाला। - 'हेतौ' सूत्रेण हेत्वर्थे तृतीया विभक्तिः।

२) **<u>ग्रामं</u>** निकषा अरण्यम् अस्ति - 'अभितः परितः समया निकषा हा प्रतियोगेऽपि' इति वार्तिकेण निकषा-शब्दयोगे द्वितीया विभक्तिः।

३) **<u>वसन्ते</u>** आगते कोकिलाः कूजन्ति - 'यस्य च भावेन भावलक्षणम्' इति सूत्रेण भावे सप्तमी विभक्तिः।

४) पितामहः **<u>कर्णेन</u>** बधिरः - 'येनाङ्गविकारः' इति सूत्रेण अङ्गविकारे तृतीया विभक्तिः।

५) **<u>धर्मात्</u>** विद्या गरीयसी - 'पञ्चमी विभक्ते' इति सूत्रेण अपेक्षार्थे पञ्चमी विभक्तिः।

६) **<u>कवीनां</u>** कालिदासः श्रेष्ठः - 'यतश्च निर्धारणम्' इति सूत्रेण निर्धारणे षष्ठी विभक्तिः।

७) **<u>बालकः</u>** जलं पिबति - 'कर्तुरीप्सिततमं कर्म' इति सूत्रेण कर्मकारकं, 'कर्मणि द्वितीया' इति सूत्रेण कर्मकारके द्वितीया विभक्तिः।

८) **<u>वने</u>** व्याघ्राः तिष्ठन्ति - 'आधारोऽधिकरणम्' इति सूत्रेण अधिकरणकारकं, 'सप्तम्यधिकरणे च' इति सूत्रेण अधिकरणकारके सप्तमी विभक्तिः।

(a) पत्रं **<u>वृक्षात्</u>** पतति - 'ध्रुवमपायेऽपादानम्' इति सूत्रेण अपादानकारकं, 'अपादाने पञ्चमी' इति सूत्रेण अपादानकारके पञ्चमी विभक्तिः।

(b) **<u>रामेण</u>** सह सीता वनं गच्छति - 'सहयुक्तेऽप्रधाने' इति सूत्रेण सहार्थे तृतीया विभक्तिः।

(c) रमेशः **<u>द्विचक्रिकया</u>** गच्छति - 'साधकतमं करणम्' इति सूत्रेण करणकारकं, 'कर्तृकरणयोस्तृतीया' इति सूत्रेण करणकारके तृतीया विभक्तिः।

(d) रामः **<u>मोदकं</u>** खादति - 'कर्तुरीप्सिततमं कर्म' इति सूत्रेण कर्मकारकं, 'कर्मणि द्वितीया' इति सूत्रेण कर्मकारके द्वितीया विभक्तिः।

(e) **<u>गङ्गातीरे</u>** गावः चरन्ति - 'आधारोऽधिकरणम्' इति सूत्रेण अधिकरणकारकं, 'सप्तम्यधिकरणे च' इति सूत्रेण अधिकरणकारके सप्तमी विभक्तिः।

(f) **<u>श्रीकृष्णाय</u>** नमः - 'नमः-स्वस्ति-स्वाहा-स्वधालं-वषड्योगाच्च' इति सूत्रेण नमस्-शब्दयोगे चतुर्थी विभक्तिः।

(g) **<u>कृष्णं</u>** विना शून्यमिदं जगत् - 'पृथग् विना नानाभिस्तृतीयान्यतरस्याम्' इति सूत्रेण विना-शब्दयोगे द्वितीया विभक्तिः।

(h) **<u>ब्राह्मणाय</u>** राजा गां ददाति - 'कर्मणा यमभिप्रैति स सम्प्रदानम्' इति सूत्रेण सम्प्रदानकारकं, 'चतुर्थी सम्प्रदाने' इति सूत्रेण सम्प्रदानकारके चतुर्थी विभक्तिः।

१) चन्दनः **<u>चौराद्</u>** बिभेति - 'भीत्रार्थानां भयहेतुः' इति सूत्रेण अपादानकारकं, 'अपादाने पञ्चमी' इति सूत्रेण अपादानकारके पञ्चमी विभक्तिः।

२) **<u>रामेण</u>** सह लक्ष्मणः वनं गच्छति - 'सहयुक्तेऽप्रधाने' इति सूत्रेण सहार्थे तृतीया विभक्तिः।

KOUSIK PATRA

३) अहं **हस्तेन** खादामि - 'साधकतमं करणम्' इति सूत्रेण करणकारकं, 'कर्तृकरणयोस्तृतीया' इति सूत्रेण करणकारके तृतीया विभक्तिः।

४) रामः **विद्यालयं** गच्छति - 'गत्यर्थकर्मणि द्वितीयाचतुर्थ्यौ चेष्टायामनध्वनि' इति सूत्रेण कर्मकारके द्वितीया विभक्तिः।

५) **वने** गावः चरन्ति - 'आधारोऽधिकरणम्' इति सूत्रेण अधिकरणकारकं, 'सप्तम्यधिकरणे च' इति सूत्रेण अधिकरणकारके सप्तमी विभक्तिः।

८) **भिक्षुकाय** राजा धनं ददाति - 'कर्मणा यमभिप्रैति स सम्प्रदानम्' इति सूत्रेण सम्प्रदानकारकं, 'चतुर्थी सम्प्रदाने' इति सूत्रेण सम्प्रदानकारके चतुर्थी विभक्तिः।

(a) **रामेण** सह सीता वनं गच्छति - 'सहयुक्तेऽप्रधाने' इति सूत्रेण सहार्थे तृतीया विभक्तिः।

(c) **चर्मणि** व्याघ्रं हन्ति - 'निमित्तात् कर्मयोगे' इति सूत्रेण निमित्तार्थे सप्तमी विभक्तिः।

(d) श्यामः **घनादपि** कृष्णः - 'पञ्चमी विभक्ते' इति सूत्रेण अपेक्षार्थे पञ्चमी विभक्तिः।

(e) शिशुः **हस्ताभ्याम्** ओदनं खादति - 'साधकतमं करणम्' इति सूत्रेण करणकारकं, 'कर्तृकरणयोस्तृतीया' इति सूत्रेण करणकारके तृतीया विभक्तिः।

(f) **सरस्वत्यै** नमः - 'नमः-स्वस्ति-स्वाहा-स्वधाल-वषड्योगाच्च' इति सूत्रेण नमस्-शब्दयोगे चतुर्थी विभक्तिः।

(g) **दरिद्रेभ्यः** राजा वस्त्रं यच्छति - 'कर्मणा यमभिप्रैति स सम्प्रदानम्' इति सूत्रेण सम्प्रदानकारकं, 'चतुर्थी सम्प्रदाने' इति सूत्रेण सम्प्रदानकारके चतुर्थी विभक्तिः।

(h) **देवदत्तः** यज्ञदत्तेन भारं वाहयति - 'तत्प्रयोजको हेतुश्च' इति सूत्रेण प्रयोजककर्तरि प्रथमा विभक्तिः।

(a) अश्वः **मन्दं** धावति - 'क्रियाविशेषणानां कर्मत्वमेकत्वं नपुंसकत्वञ्च' इति पाणिनिनये कर्मकारके द्वितीया विभक्तिः।

(b) **गुरोः** शास्त्रम् अधीते - 'आख्यातोपयोगे' इति सूत्रेण अपादानकारकं, 'अपादाने पञ्चमी' इति सूत्रेण अपादानकारके पञ्चमी विभक्तिः।

(c) **मासं** व्याकरणमपठत् - 'कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे' इति सूत्रेण अत्यन्तसंयोगे द्वितीया विभक्तिः।

(d) **कुण्डलाय** हिरण्यम् - 'तादर्थ्ये चतुर्थी' इति वार्तिकेण चतुर्थी विभक्तिः।

(e) बालकः **कटे** आस्ते - 'आधारोऽधिकरणम्' इति सूत्रेण अधिकरणकारकं, 'सप्तम्यधिकरणे च' इति सूत्रेण अधिकरणकारके सप्तमी विभक्तिः।

(f) **सूर्ये** उदिते पद्मं प्रकाशते - 'यस्य च भावेन भावलक्षणम्' इति सूत्रेण भावे सप्तमी विभक्तिः।

(g) **ग्रामं** परितः नदी - 'अभितः-परितः-समया-निकषा-हा-प्रतियोगेऽपि' इति वार्तिकेण परितः-शब्दयोगे द्वितीया विभक्तिः।

(h) **पिता** पुत्रं विद्यालयं गमयति - - 'तत्प्रयोजको हेतुश्च' इति सूत्रेण प्रयोजककर्तरि प्रथमा विभक्तिः।

7) यथेच्छ प्रश्नपञ्चकं समाधेयम्। 1×5=5

१) 'दृष्ट्वा' इत्यत्र का प्रकृतिः कः च प्रत्ययः ? - 'दृष्ट्वा' इत्यत्र 'दृश्' इति प्रकृतिः क्त्वाच् प्रत्ययः।

KOUSIK PATRA

२) विद्-धातोः शानच्-प्रत्यये किं रूपम् ? - विद्यमान ।

३) पठ्-धातोः अनीयर्-प्रत्यये किं रूपम् ? - पठनीय ।

५) लभ्-धातोः तुमुन्-प्रत्यये किं रूपम् ? - लब्धुम्।

६) 'गतवान्' इत्यत्र व्युत्पत्तिः का ? - गम्-धातोः क्तवतु-प्रत्यये पुंलिङ्गे प्रथमैकवचने।

७) परा-पूर्वकाद् जि-धातोः ल्यपि किं रूपम् ? पराजित्य ।

८) 'ग्रहीतव्य' इत्यत्र का प्रकृतिः कः च प्रत्ययः ? - 'ग्रहीतव्य' इत्यत्र ग्रह् - प्रकृतिः तव्यत् प्रत्ययः।

अथवा

1) 'श्रोतुम्' इत्यत्र का प्रकृतिः कः च प्रत्ययः ? - 'श्रोतुम्' इत्यत्र श्रु- प्रकृतिः तुमुन् च प्रत्ययः।

२) दा-धातोः तव्य-प्रत्यये किं रूपम् ? - दातव्य ।

३) गम्-धातोः क्त- प्रत्यये किं रूपम् ? - गतः ।

४) 'खादित्वा' इत्यत्र का प्रकृतिः कः च प्रत्ययः ? - 'खादित्वा' इत्यत्र खाद् प्रकृतिः क्त्वाच् च प्रत्ययः ?

६) 'प्रणम्य' इत्यत्र व्युत्पत्तिः का ? - प्र-नम्-धातोः ल्यप् प्रत्ययः।

७) कृ-धातोः शानच्-प्रत्यये किं रूपम् ?- कुर्वाण ।

B. यथेच्छं प्रश्नपञ्चकं समाधेयम्। 1×5=5

(a) कृधातोः शतृप्रत्यये किं रूपम् ? - कुर्वत् ।

(b) विपूर्वकाद् ज्ञाधातोः ल्यपि किं रूपम् ?- विज्ञाय।

(c) वक्तुम् इत्यत्र कः प्रत्ययः काश्च प्रकृतिः?-वक्तुम् इत्यत्र 'वच्' इति प्रकृतिः 'तुमुन्' इति प्रत्ययः।

(g) ईश्-धातोः शानच्प्रत्यये किं रूपम्? - ईशान ।

(h) भोक्तुम् इत्यत्र कः प्रत्ययः काश्च प्रकृतिः?- भोक्तुम् इत्यत्र 'भुज्' इति प्रकृतिः 'तुमुन्' इति प्रत्ययः।

C) यथेच्छं प्रश्नपञ्चकं समाधेयम्। 5×1=5

१) सेव्-धातोः शानच्प्रत्यये किं रूपम्? - सेवमान ।

२) आपूर्वकाद् गम्-धातोः ल्यपि किं रूपम् ? - आगम्य/आगत्य।

३) दातुम् इत्यत्र कः प्रत्ययः का च प्रकृतिः?- दातुम् इत्यत्र 'दा' इति प्रकृतिः तुमुन् प्रत्ययः।

५) कृधातोः क्त्वाप्रत्यये किं रूपम्? - कृत्वा।

७) गम्-धातोः तुमुन्प्रत्यये किं रूपम् ? - गन्तुम्।

अथवा

KOUSIK PATRA

१) ईक्ष-धातोः शानच्प्रत्यये कि रूपम्? - ईशान।

२) प्रपूर्वकाद् नम्-धातोः ल्यपि कि रूपम् ? - प्रणम्य।

३) वक्तुम् इत्यत्र कः प्रत्ययः का च प्रकृतिः? 'वक्तुम्' इत्यत्र 'वच्' इति प्रकृतिः 'तुमुन्' इति प्रत्ययः।

५) वच्-धातोः क्त्वाप्रत्यये कि रूपम् ? - उक्त्वा।

६) नम्-धातोः तुमुन्प्रत्यये किं रूपम्? - नन्तुम्।

D. यथेच्छं प्रश्नपञ्चकं समाधेयम्। 1x5=5

(a) लभ्-धातोः शानच्प्रत्यये किं रूपम्। - लभमान।

(b) प्रपूर्वकात् नम्धातोः ल्यपि किं रूपम् ? - प्रणम्य।

(c) दातुम् इत्यस्य प्रकृतिप्रत्ययौ आलोच्यौ। - दातुम् इत्यस्य 'दा' इति प्रकृतिः तुमुन्- प्रत्ययः।

(g) गम्-धातोः क्त्वाप्रत्यये किं रूपम्। - गत्वा।

अथवा

यथेच्छं पञ्च प्रश्नाः समाधेयाः। 1×5=5

(a) ईक्ष्-धातोः शानचि किं रूपम? - ईशान।

(b) कृधातोः अनीयर्-प्रत्यये पुंलिङ्गप्रथमैकवचने किं रूपम्? - करणीयः।

(c) पठितुम् इत्यस्य व्युत्पत्तिः निर्णेया। - पठ्-धातोः तुमुन्-प्रत्ययः।

(d) पठ्धातोः शतृप्रत्यये पुलिङ्गे प्रथमैकवचने किं रूपम् ? -पठन्।

(f) वच्-धातोः क्त्वाप्रत्यये किं रूपम्? - उक्त्वा।

(g) शीधातोः तुमुन्प्रत्यये किं रूपम् ? - शयितुम्।

8. अधोनिर्दिष्टेषु प्रश्नेषु पञ्चप्रश्नाः समाधेयाः। 1×5=5

(a) कृ + शानच् इत्यत्र किं परिनिष्ठितं रूपम् ? - कुर्वाण।

(b) प्र-दा + ल्यप् इत्यत्र किं रूपम् ? - प्रदाय।

(c) दृश् + क्त्वा इत्यत्र किं रूपम् ? - दृष्ट्वा।

(d) गातुम् इत्यत्र कः धातुः कः च प्रत्ययः? - गातुम् इत्यत्र गै-धातुः तुमुन्-प्रत्ययः?

(f) करणीयम् इत्यन्त्र कः धातुः कः च प्रत्ययः? - करणीयम् इत्यन्त्र कृ-धातुः अनीयर्-प्रत्ययः?

अथवा

अधोनिर्दिष्टेषु प्रश्नेषु पञ्चप्रश्नाः समाधेयाः।

KOUSIK PATRA

(a) सेव् + शानच् इत्यत्र किं परिनिष्ठितं रूपम् ? - सेवमान।

(b) आ + गम् + ल्यप् इत्यत्र किं रूपम् ? - आगम्य / आगत्य ।

(c) कृ + तव्य इत्यत्र किं रूपम् ? - कर्तव्य।

(d) द्रष्टुम् इत्यत्र को धातुः कः च प्रत्ययः ? - द्रष्टुम् इत्यत्र दृश् धातुः तुमुन् प्रत्ययः ।

(e) पठनीयम् इत्यत्र को धातुः कः च प्रत्ययः? - पठनीयम् इत्यत्र पठ्-धातुः अनीयर्-प्रत्ययः।

(f) गच्छन् इत्यत्र को धातुः कश्च प्रत्ययः? - गच्छन् इत्यत्र गम् धातुः शतृ-प्रत्ययः।

(g) स्नात्वा इत्यत्र को धातुः कश्च प्रत्ययः? - स्नात्वा इत्यत्र स्ना धातुः क्त्वाच् प्रत्ययः।

(h) उक्त्वा इत्यत्र को धातुः कश्च प्रत्ययः? - उक्त्वा इत्यत्र वच्-धातुः क्त्वाच्-प्रत्ययः।

9. अधोलिखितेषु अव्ययपदेषु यथेच्छं पञ्चकेन वाक्यानि रचनीयानि ।

নিম্নলিখিত অব্যয়পদগুলির মধ্যে যে কোন পাঁচটির দ্বারা বাক্য রচনা কর

i) कदा - त्वं कदा गृहं गमिष्यसि।

ii)अधुना- अधुना कः समयः।

सदा - सदा सत्यं वद।

श्वः - अहं श्वः विद्यालयं गमिष्यामि।

ह्यः - अहं ह्यः विद्यालयं न गतवान्।

इदानीं - इदानीम् अहं पुस्तकं पठामि।

सहसा - सहसा निर्णयः न करणीयः।

अत्र - अत्र आगच्छ।

कुत्रापि - अहं कुत्रापि न गमिष्यामि।

नक्तम् - नक्तम् दधि न भुञ्जीत।

पुरा - पुरा अशोकः राजा आसीत्।

मिथः - तौ मिथः आलपतः।

10. निम्नलिखितेषु पञ्च रिक्तस्थानानि पूरणीयानि।

क) नरशब्दस्य द्वितीयायाः बहुवचने <u>नरान्</u> भवति।

ख) लताशब्दस्य तृतीयायाः बहुवचने <u>लताभिः</u> भवति।

KOUSIK PATRA

ग) मुनिशब्दस्य षष्ठ्याः बहुवचने **<u>मुनीनाम्</u>** भवति।

घ) फलशब्दस्य प्रथमायाः द्विवचने **<u>फले</u>** भवति।

ङ) नदीशब्दस्य द्वितीयायाः एकवचने **<u>नदीम्</u>** भवति।

च) साधुशब्दस्य प्रथमायाः बहुवचने **<u>साधवः</u>** भवति।

छ) आत्मन्-शब्दस्य षष्ठ्याः एकवचने **<u>आत्मनः</u>** भवति।

ज) अस्मद्-शब्दस्य द्वितीयायाः बहुवचने **<u>अस्मान्</u>** भवति।

क) नरशब्दस्य षष्ठ्याः बहुवचने **<u>नराणाम्</u>** भवति ।

ख) लताशब्दस्य सम्बोधनस्य एकवचने **<u>लते</u>** भवति ।

ग) वारिशब्दस्य प्रथमायाः द्विवचने **<u>वारिणी</u>** भवति ।

घ) मुनिशब्दस्य द्वितीयायाः बहुवचने **<u>मुनीन्</u>** भवति ।

ङ) मतिशब्दस्य षष्ठ्याः द्विवचने **<u>मत्योः</u>** भवति ।

च) नदीशब्दस्य षष्ठ्याः बहुवचने **<u>नदीनाम्</u>** भवति ।

छ) पयस् इति शब्दस्य प्रथमायाः बहुवचने **<u>पयांसि</u>** भवति ।

ज) अस्मत् इति शब्दस्य द्वितीयायाः बहुवचने **<u>अस्मान्</u>** भवति ।

11. निम्नलिखितेषु पञ्च रिक्तस्थानानि पूरणीयानि ।

क) भू-धातोः लटि मध्यमपुरुषैकवचने **<u>भवसि</u>** भवति।

ख) पठ्-धातोः लङि प्रथमपुरुषैकवचने **<u>अपठत्</u>** भवति।

ग) गम्-धातोः लोटि मध्यमपुरुषैकवचने **<u>गच्छ</u>** भवति।

घ) शास्-धातोः लटि प्रथमपुरुषस्य बहुवचने **<u>शासति</u>** भवति।

ङ) दा-धातोः लङि उत्तमपुरुषस्य द्विवचने **<u>अयच्छाव</u>** भवति।

च) सेव्-धातोः लृटि प्रथमपुरुषैकवचने **<u>सेविष्यते</u>** भवति।

छ) शी-धातोः लटि मध्यमपुरुषस्य एकवचने **<u>शेषे</u>** भवति।

ज) स्था-धातोः लोटि उत्तमपुरुषस्य बहुवचने **<u>तिष्ठाम</u>** भवति।

क) गम्-धातोः लटि प्रथमपुरुषैकवचने **<u>गच्छति</u>** भवति ।

ख) खाद्-धातोः लङि उत्तमपुरुषैकवचने **<u>अखादम्</u>** भवति ।

KOUSIK PATRA

ग) नृत्-धातोः लोटि मध्यमपुरुषस्य द्विवचने **नृत्यतम्** भवति ।

घ) स्पृश्-धातोः लृटि प्रथमपुरुषैकवचने **स्प्रक्ष्यति/स्पर्क्ष्यति** भवति ।

ङ) जि-धातोः लङि उत्तमपुरुषैकवचने **अजयम्** भवति ।

च) पा-धातोः लोटि मध्यमपुरुषस्य द्विवचने **पिबतम्** भवति ।

छ) दा-धातोः लटि प्रथमपुरुषैकवचने **ददाति** भवति।

ज) सेव्-धातोः लोटि मध्यमपुरुषस्य द्विवचने **सेवेथाम्** भवति ।

12. निम्नलिखितेषु पञ्च रिक्तस्थानानि पूरणीयानि।

क) बालकः **पुस्तकं** (पुस्तक) पठति।

ख) पाचकः तण्डुलान् उदनं **पचति** (पच्+लट्)।

ग) बालकः **स्वभावेन** (स्वभाव) सरलः।

घ) बालकः **कर्णेन** (कर्ण) बधिरः।

ङ) नृपः **सिंहासनम्** (सिंहासन) अध्यास्ते।

च) **मातुः** (मातृ) निलीयते कृष्णः।

छ) गुरुः **शिष्याय** (शिष्य) बर्सेटां ददाति ।

(क) रामः मातरं **प्रणम्य** (प्र नम् + ल्यप्) वनं गतवान्।

(ख) बालकः **ग्रामम्** (ग्राम) अधिवसति।

(ग) बालकाः **पादकन्दुकान्** (पादकन्दुक) दीव्यन्ति।

(घ) स **जात्या** (जाति) ब्राह्मणः।

(ङ) रजकाय वस्त्रं **ददाति** (दा + लट्)।

(च) शिशुः **शय्यायां** (शय्या) शेते।

(छ) **पर्वतेषु** (पर्वत) हिमालयः उच्चतमः।

13. निम्नलिखितेषु पञ्चानां शुद्धिः करणीया।

क) महाराजा अश्वेन सञ्चरति । - **महाराजः** अश्वेन **सञ्चरते**।

ख) नाहं यशं लिप्सामि। - नाहं **यशः लिप्से**।

ग) नक्ते जाग्रन्ति चौराः । - **नक्तं जाग्रति** चौराः।

KOUSIK PATRA

घ) नृत्यमानां गायकीं पश्य। - **नृत्यन्तीं गायिकां** पश्य।

ङ) मित्रो मे समुपस्थितः । - **मित्रं** मे **समुपस्थितम्।**

च) मे नास्ति व्याघ्रस्य भयम्। - **मम** नास्ति **व्याघ्रात्** भयम्।

छ) विजयतु महाराजा शूद्रकः । - **विजयतां महाराजः** शूद्रकः।

ज) मे नास्ति अर्थस्य प्रयोजनम् । - **मम** नास्ति **अर्थेण** प्रयोजनम् ।

14. निम्नलिखितेषु पञ्चानां शुद्धिः करणीया।

क) यो विद्वान् सो बहुभिः पूज्यते ।

ख) अददत् तस्मै धनं राजा। **अददात्** तस्मै धनं राजा।

ग) भूयसी यशस्तेन प्राप्तम्। - **भूयः** यशस्तेन प्राप्तम्।

घ) भवान् कथं मामवजानासि। - भवान् कथं माम**वजानाति**।

ङ) वानराः फलानि भुञ्जन्ते। - वानराः फलानि **भुञ्जन्ति**।

च) गुणीनां मुनीनां सान्निध्यं पावनम्। - **गुणिनां** मुनीनां सान्निध्यं पावनम् ।

छ) न्यायेन राजा राज्यं शासति। - न्यायेन राजा राज्यं **शास्ति**।

15 A. निम्नलिखितेषु पञ्चानां वाक्यानां वाच्यपरिवर्तनं विधेयम्।

क) बालकः चन्द्रं पश्यति। - बालकेन चन्द्रः दृश्यते।

ख) गोपः गां दुग्धं दोग्धि - गोपेन गौः दुग्धं दुह्यते ।

ग) गुरुः शिष्यं धर्मं बोधयति। - गुरुणा शिष्यः धर्मं बोध्यते।

घ) सः ग्रामं गतः। - तेन ग्रामः गतः।

ङ) रामः विद्यालयं गतवान्। - रामेण विद्यालयः गतः।

च) बालकः तिष्ठति। - बालकेन स्थीयते।

छ) बालिका गीतवती। - बालिकया गीतम्।

ज) स स्थास्यति। - तेन स्थास्यते।

B. निम्नलिखितेषु पञ्चानां वाक्यानां वाच्यपरिवर्तनं विधेयम् ।

क) रामः गृहं गच्छति। - रामेण गृहं गम्यते।

ख) अहमत्र गङ्गातटे निवसामि।- मया अत्र गङ्गातटे निवस्यते।

KOUSIK PATRA

গ) निराश्रयं मां जगदीश रक्ष। निराश्रयः अहं जगदीश्वरेण रक्ष

ঘ) दरिद्रेभ्यः धनं यच्छति। - दरिद्रेभ्यः धनं दीयते।

16. पञ्चानां वाक्यानां संस्कृतेन देवनागर्यां च अनुवादः करणीयः ।

ক) মানুষ নিজের ভাগ্য নির্মাতা - मानवः स्वस्य भाग्यनिर्माता।

খ) ছাত্ররাই আমাদের দেশের ভাবী নাগরিক - छात्राः अस्माकं देशस्य भविष्यतः नागरिकाः।

গ) সততা মানবের শ্রেষ্ঠ গুণাবলীর অন্যতম - सतता मानवस्य श्रेष्ठानां गुणानाम् अन्यतमा।

ঘ) জ্ঞানই শক্তি। অজ্ঞতা দোষের মূল - ज्ञानमेव शक्तिः। अज्ञता दोषस्य मूलम्।

ঙ) প্রাচীন ঐতিহ্যের দেশ এই ভারতবর্ষ। দেশের রাজধানী দিল্লী - प्राचीनानाम् ऐतिह्यानां देशः अस्माकं भारतवर्षः।

চ) পৃথিবীর ভাষাসমূহের মধ্যে সংস্কৃতভাষা প্রাচীনতমা - पृथिव्याः भाषासु संस्कृतभाषा प्राचीनतमा।

ছ) এই ভাষা ভারতীয় সভ্যতার ধারক ও বাহক - इयं भाषा भारतीयसभ्यतायाः धारिका वाहिका चास्ति।

জ) নিয়মানুবর্তিতা ছাত্রজীবনের প্রাণস্বরূপ - नियमानुवर्तनं छात्रजीवनस्य प्राणस्वरूपम् अस्ति।

ঝ) আমাদের দেশের নাম ভারতবর্ষ - अस्माकं देशस्य नाम भारतवर्षः अस्ति।

ঞ) এই দেশের ঐতিহ্য ও সংস্কৃতি অত্যন্ত সমৃদ্ধ ও প্রাচীন -अस्य देशस्य परम्परा संस्कृतिः च अतीव समृद्धा प्राचीना च अस्ति।

চ) সংস্কৃতভাষা এই দেশের সংস্কৃতির জীবনী শক্তি -संस्कृतभाषा अस्य देशस्य संस्कृतेः प्राणशक्तिः अस्ति।

ছ) ঋগবেদ বিশ্বসাহিত্যের প্রাচীনতম গ্রন্থ - ऋग्वेदः विश्वसाहित्यस्य प्राचीनतमः ग्रन्थः अस्ति।

জ) আমি ভারতীয় হিসেবে গর্ব অনুভব করি - अहं भारतीयरूपेण गर्वम् अनुभवामि।

ঝ) রামায়ণ ও মহাভারত আমাদের জাতীয় মহাকাব্য - रामायणं महाभारतं च अस्माकं राष्ट्रीयं महाकाव्यद्वयम्।

ঞ) বাল্মীকি রামায়ণ লিখেছেন। বেদব্যাস মহাভারত লিখেছেন - वाल्मीकि रामायणं लिखितवान्। वेदव्यासः महाभारतं रचितवान्।

17. अधोलिखितेषु कस्यचित् पञ्चानां प्रश्नानाम् उत्तरं प्रदेयम्। 2×5=10

क) किं नाम छन्दः?

उत्तरम् - निश्चितवर्णान् मात्राः वा पादं मत्वा रचितं वाक्यं वाक्यसमूहं वा छन्दः कथ्यते। पद्यरचनायाः शास्त्रस्य छन्दः इति नाम।

ख) छन्दः इति शब्दस्य व्युत्पत्तिगतोऽर्थः कः?

उत्तरम् - छन्दशब्दः छद् इति धातुना निष्पन्नः। 'छन्दः' इत्येतस्य पदस्य व्युत्पत्तिरियम् – छन्दयति (पृणाति) इति छन्दो वा छन्दयति (आह्लादयति) इति छन्दः अथवा छन्द्यतेऽनेनेति छन्दः। छन्दांसिच्छादनाद् इत्येतद् यास्ककथनाद् वेदार्थवाचकं छन्दः इत्येतत्पदं छद् (छादने) धातोर्निष्पन्नम्।

ग) किं नाम पद्यम् ? तत् कतिविधम् ?

उत्तरम् - पद्यं हि चतुष्पदी। तत्र चत्वारः पादाः वर्तन्ते।

पद्यं द्विविधं वृत्तं जातिरिति। वस्तुतः छन्दसः एव वृत्तजातिभेदेन द्वैविध्यम ज्ञेयम्।

घ) किं नाम वृत्तम्?

उत्तरम् - अक्षरैर्गणना यत्र तद् वृत्तमिति कथ्यते। उक्तं गङ्गादासेन- 'वृत्तम् अक्षरसंख्यातम् इति।

ङ) का नाम जातिः?

उत्तरम् - मात्राभिर्गणना यत्र सा जातिरिति कथ्यते। उक्तं गङ्गादासेन- 'जातिर्मात्राकृता भवेत् इति।

च) वृत्तं कतिविधम् ? कानि च तानि?

उत्तरम् - वृत्तं त्रिविधं - समवृत्तम्, अर्धसमवृत्तम्, विषमवृत्तं चेति।

छ) किं नाम समवृत्तम्? उदाहरणमेकं देहि?

उत्तरम् - यस्य पद्यस्य चतुर्णां पादानाम् अक्षराणि समानि एकछन्दोविशिष्टानि तत् समवृत्तम् बोद्धव्यम्। यथा मालिनी, वसन्ततिलकम् इत्यादि।

ज) किं नाम अर्धसमवृत्तम्? उदाहरणमेकं देहि?

उत्तरम् - यस्य पद्यस्य पादानां मध्ये प्रथमतृतीययोः अक्षरसमत्वं तथा द्वितीयचतुर्थयोश्च अक्षरसाम्यं तत्र अर्धसमवृत्तं भवति। यथा वियोगिनी वृत्तम्।

झ) किं नाम विषमवृत्तम्?

उत्तरम् - यस्य पद्यस्य चत्वारः पादाः असमानाक्षरविशिष्टाः तत्र विषमवृत्तं बोद्धव्यम्। यथा उद्गतावृत्तम्।

ञ) संस्कृतलौकिकछन्दःशास्त्रे कति गणाः सन्ति?

उत्तरम् - छन्दःशास्त्रे छन्दसां निर्णायकानि दश अक्षराणि स्वीक्रियन्ते। ते गणा उच्यन्ते। एकस्मिन् गणे अक्षरत्रयं वर्तते। गगणे ल गणे च एकाक्षरता अस्ति। ते हि गणाः म, न, भ, य, ज, र, स, त, ग, ल इति। एतेषां गणानां मिश्रणेन एकैकं छन्दः उद्भवति। यथा मालिनी छन्दसि ननमयय इति पञ्च गणाः वर्तन्ते।

ट) गुरोः लक्षणं किम्?

उत्तरम् - "सानुस्वारश्च दीर्घश्च विसर्गी च गुरुर्भवेत्।

वर्णः संयोगपूर्वश्च तथा पादान्तगोऽपि वा॥"

ठ) का नाम यतिः?

उत्तरम् - पद्यानां कथनप्रसङ्गे जिह्वायाः विश्रान्तिः यत्र अपेक्षिता भवति तत्स्थानमेव यतिस्थानमिति कथ्यते। गङ्गादासेन छन्दोमञ्जर्यामुक्तम् -

"यतिर्जिह्वेष्टविश्रामस्थानं कविभिरुच्यते।

KOUSIK PATRA

सा विच्छेदविरामाद्यैः पदैर्वाच्या निजेच्छया।।"

18. अधोलिखितेषु कस्यचित् एकस्य सोदाहरणं लक्षणम् आलोच्यताम्। **5×1=5**

क) इन्द्रवज्राछन्दः ख) उपेन्द्रवज्राछन्दः ग) रथोद्धताछन्दः घ) वंशस्थच्छन्दः ङ) मालिनी

इन्द्रवज्राछन्दः

लक्षणम् - **स्यादिन्द्रवज्रा यदि तौ जगौ गः।**

यस्मिन् छन्दसि क्रमेण यदि तगणद्वयम्, एकः जगणः, तथा च गुरुद्वयं भवति तर्हि इन्द्रवज्रा भवति। अस्मिन् छन्दसि एकादशाक्षराणि भवन्ति।

उदाहरणम्- १ पुत्रीति जाता महतीह चिन्ता, कस्मै प्रदेयेति महान् वितर्कः।दत्ता सुखं प्राप्स्यति वा न वेति कन्यापितृत्वं खलु नाम कष्टम्।।

उदाहरणम् २ == ग्लानौ हि धर्मोऽभ्युदितौ ह्यधर्म आत्मानमस्मिन्हि सृजामि पार्थ। सद्रक्षणायासुरनाशनाय धर्मं पुनः स्थापयितुं युगेषु॥

उपेन्द्रवज्राछन्दः

लक्षणम् - छन्दोमञ्जरीकारस्तु **'उपेन्द्रवज्रा प्रथमे लघौ सा'** इति उपेन्द्रवज्रायाः लक्षणं वदति। अर्थात् यस्मिन् छन्दसि क्रमेण यदि एकः जगणः, एकः तगणः, पुनः एकः जगणः, ततः गुरुद्वयं यदि भवति तर्हि उपेन्द्रवज्रा भवति।

उदाहरणम्- त्वमेव माता च पिता त्वमेव । त्वमेव बन्धुश्च सखा त्वमेव ।

त्वमेव विद्या द्रविणं त्वमेव । त्वमेव सर्व मम देव देव।।

रथोद्धताछन्दः

लक्षणम्- **'रात्परैर्नरलगै रथोद्धता।'**

यत्र प्रत्येकम् अपि पादे क्रमेण एकः रगणः, एकः नगणः, एकः रगणः, एकः लघु एकः गुरुश्च भवति तद्वृत्तं रथोद्धता इति कथ्यते।

उदाहरणम्- राधिका दधिविलोडनस्थिता कृष्णवेणुनिनदैः रथोद्धता। यामुनं तटनिकुञ्जमञ्जसा सा जगाम सलिलाहृतिच्छलात्।।

वंशस्थच्छन्दः

लक्षणम् - **'वदन्ति वंशस्थविलं जतौ जरौ।"** अर्थात् यस्मिन् वृत्ते द्वादशाक्षराणि भवन्ति तथा च यत्र प्रत्येकम् अपि पादे यदि क्रमेण एकः जगणः, एकः तगणः पुनश्च एकः जगणः एकः रगणश्च भवति तर्हि तदेव वृत्तं वंशस्थम् उदीरितम् ।

गणाः - ज त ज र।

यतिः - पादान्ते यतिः भवति।

उदाहरणम् - यदाबलं धर्ममतं भवेत्तथा, ह्यधर्ममार्गो बलवत्तरस्तथा। सृजामि चात्मानमहं तदार्जुन, सतां सुरक्षार्थमसद्वधाय च॥

KOUSIK PATRA

मालिनी (१५ अक्षराणि)

लक्षणम् – ननमयययुतेयं मालिनी भोगिलोकैः।

भोगिनः (सर्पाः) ८, लोकाः ७।

मालिनी-छन्दसः प्रत्येकं पादे द्वौ नगणौ, मगणः, द्वौ यगणौ भवन्ति। अस्य छन्दसः अष्टभिः सप्तभिश्च वर्णैः (अक्षरैः) यतिः कर्तव्या।

न	न	म	य	य
।।।	।।।	ऽऽऽ	।ऽऽ	।ऽऽ

उदाहरणम् –

स हि गगनविहारी कल्मषध्वंसकारी
दशशतकरधारी ज्योतिषां मध्यचारी।
विधुरपि विधियोगाद् ग्रस्यते राहुणासौ
लिखितमपि ललाटे प्रोज्झितुं कः समर्थः।।

असितगिरिसमं स्यात् कज्जलं सिन्धुपात्रे
सुरतरुवरशाखा लेखनी पत्रमुर्वी।
लिखति यदि गृहीत्वा शारदा सर्वकालं
तदपि तव गुणानामीश पारं न याति।।

KOUSIK PATRA

SALTORA NETAJI CENTENARY COLLEGE

(Affiliated to Bankura University)

Saltora, 722158, Dist.- Bankura, West Bengal

Model Questions and Answers

Semester-V

Subject: B.A. SANSKRIT (Programme)

Course Code: APSNS501DSE-1A

Course Title: Kavya & Philosophy

Course Topic: Philosophy - Vivekachuramani

KOUSIK PATRA

Prepared by

Kousik Patra

Assistant Professor

Department of Sanskrit

Saltora Netaji Centenary College

E-mail ID : patrakousikjrf@gmail.com

Mobile No : 7872177720

विवेकचूडामणिः

Short Questions (2 marks)

१. विवेकचूडामणिः केन विरचितः?

'বিবেকচূড়ামণিঃ' কার দ্বারা বিরচিত?

उत्तरः - विवेकचूडामणिः श्रीशङ्कराचार्येण विरचितः।

'বিবেকচূড়ামণিঃ' শ্রীশঙ্করাচার্য দ্বারা বিরচিত।

२. शङ्कराचार्यस्य गुरुः कः आसीत्?

শঙ্করাচার্যের গুরু কে ছিলেন?

उत्तरः – श्रीशङ्कराचार्यस्य गुरुः आसीत् श्रीगोविन्दपादाचार्यः।

শঙ্করাচার্যের গুরু ছিলেন শ্রীগোবিন্দপাদাচার্য।

३. शङ्कराचार्यस्य परमगुरुः कः आसीत्?

শঙ্করাচার্যের পরমগুরু কে ছিলেন?

उत्तरः – शङ्कराचार्यस्य परमगुरुः आसीत् गौड़पादाचार्यः।

শঙ্করাচার্যের পরমগুরু ছিলেন গৌড়পাদাচার্য।

४. शङ्कराचार्यः कस्य मतस्य प्रवर्तकः आसीत्?

শঙ্করাচার্য কোন মতের প্রবর্তক ছিলেন?

उत्तरः – शङ्कराचार्यः अद्वैतमतस्य प्रवर्तकः आसीत्।

শঙ্করাচার্য অদ্বৈত মতের প্রবর্তক ছিলেন।

६. मङ्गलाचरणश्लोके शङ्कराचार्यः कं नमस्करोति?

মঙ্গলাচরণশ্লোকে শঙ্করাচার্য কাকে নমস্কার করেছেন?

उत्तरः – मङ्गलाचरणश्लोके शङ्कराचार्यः स्वगुरुं गोविन्दाचार्यं परमात्मानं वा नमस्करोति।

KOUSIK PATRA

মঙ্গলাচরণশ্লোকে শঙ্করাচার্য নিজের গুরু গোবিন্দাচার্যকে বা পরমাত্মাকে নমস্কার করেছেন।

৭. সর্বজন্তুষু কীদৃশং জন্ম অত্যন্তং দুর্লভং ভবতি?

সকল জন্মের মধ্যে কীরূপ জন্ম অত্যন্ত দুর্লভ?

উত্তর: -জন্তুষু নরজন্ম অত্যন্তং দুর্লভং ভবতি।

সকল জন্মের মধ্যে মনুষ্যজন্ম অত্যন্ত দুর্লভ।

৮. কেন বিনা মুক্তির্ন ভবতি?

কী ছাড়া মুক্তি সম্ভব নয়?

উত্তরঃ – শতজন্মকোটিসুকৃতৈঃ পুণ্যৈর্বিনা মুক্তির্ন ভবতি।

শতকোটি জন্মের অর্জিত পুণ্য ছাড়া মুক্তি সম্ভব নয়।

৯. দেবানুগ্রহহেতুকং ত্রয়ং দুর্লভং কিং কিম্?

দেবানুগ্রহহেতুক কোন্ তিনটি অত্যন্ত দুর্লভ।

উত্তরঃ – দেবানুগ্রহহেতুকং ত্রয়ং দুর্লভং ভবতি মনুষ্যত্বং, মুমুক্ষুত্বং কিঞ্চ মহাপুরুষসংশ্রয়ঃ ইতি।

দেবানুগ্রহহেতুক মনুষ্যত্ব, মুমুক্ষুত্ব এবং মহাপুরুষসংশ্রয় - এই তিনটি অত্যন্ত দুর্লভ।

১০. কশ্চ আত্মহা ভবতি?

আত্মহা কে?

উত্তরঃ- যঃ কথঞ্চিৎ দুর্লভং নরজন্ম, তত্রাপি পুংস্ত্বং শ্রুতিপারদর্শনং চ লব্ধা আত্মমুক্তৌ ন যতেত স আত্মহা ভবতি।

কোনভাবে দুর্লভ মনুষ্যজন্ম এবং সেই মনুষ্যজন্মে পুরুষত্ব এবং শ্রুতিপারদর্শীতা লাভ করেও যিনি নিজের মুক্তিলাভের জন্য যত্ন করেন না, তিনি অবশ্যই আত্মঘাতী ব্যক্তি।

১১. ব্রহ্মশতান্তরেঽপি কেন বিনা মুক্তির্ন ভবতি?

ব্রহ্মাশতান্তরেও কী ছাড়া মুক্তি সম্ভব নয়?

KOUSIK PATRA

উত্তর:- आत्मैकबोधेन विना ब्रह्मशतान्तरेऽपि मुक्तिर्न भवति।

ব্রহ্মশতান্তরেও (শতকল্পেও) আত্মৈকবোধ ছাড়া মুক্তি সম্ভব নয়।

১২. कथम् आत्मना आत्मानम् उद्धरेत्?

কীভাবে আত্মার দ্বারা (নিজের দ্বারা) আত্মাকে উদ্ধার করা যায়?

উত্তর:- संसारवारिधौ मग्नं आत्मानं योगरूढत्वमासाद्य सम्यग्दर्शननिष्ठया आत्मना उद्धरेत्।

সম্যক্ দর্শননিষ্ঠার দ্বারা যোগারূঢ় হয়ে দুঃখময় সংসারসাগরে নিমজ্জিত আত্মাকে আত্মার দ্বারা (নিজের দ্বারা) উদ্ধার করা যায়।

১৩. कर्मणः प्रयोजनं किम्?

কর্মের প্রয়োজন কী?

উত্তর: – कर्मणः प्रयोजनं भवति चित्तशुद्धिः। न तु वस्तूपलब्धये कर्म भवति।

চিত্তের শুদ্ধির জন্যই কর্মের প্রয়োজন, বস্তুর উপলব্ধির জন্য নয়।

১৪. कथं वस्तुनिश्चयो भवति?

কীভাবে বস্তুনিশ্চয় হয়?

উত্তর: – कल्याणप्रदोक्तितः विचारेण वस्तुनिश्चयो भवति, न स्नाने न दानेन प्राणायामशतेन वा इति।

কল্যাণপ্রদ উক্তির বিচারের দ্বারাই বস্তুনিশ্চয় হয়, স্নান, দান অথবা শতপ্রাণায়ামের দ্বারা নয়।

১৫. कस्य विशेषतः फलसिद्धिर्भवति?

বিশেষতঃ কার ফলসিদ্ধি হয়?

উত্তর: - विशेषतः अधिकारिणः एव फलसिद्धिर्भवति, तत्र तु देशकालाद्याः सहकारिणः भवन्ति।

বিশেষতঃ অধিকারীরই ফলসিদ্ধি হয়, তাতে দেশ, কাল প্রভৃতি উপায় সহকারী (সহায়ক) হয়।

১৬. कीदृशः पुरुषः ब्रह्मविद्यायामधिकारी भवति?

কীরূপ ব্যক্তি ব্রহ্মবিদ্যায় অধিকারী হন?

KOUSIK PATRA

উত্তরः - यः मेधावी, विद्वान्, ऊहापोहविचक्षणः, विवेकी, विरक्तः, शमादिगुणशाली, मुमुक्षुः स एव ब्रह्मविद्यायामधिकारी भवति।

যিনি বুদ্ধিমান, বিদ্বান্, তর্কবিতর্কে কুশল, সদসদ্বিবেকী, বৈরাগ্যবান্, শম-দমাদি ষটসম্পত্তিযুক্ত এবং মুমুক্ষু - এইরূপ লক্ষণযুক্ত ব্যক্তি ব্রহ্মবিদ্যায় অধিকারী হন।

১৭. मनीषिभिः कति साधनानि उक्तानि? साधनानि कानि?

মনীষিদের দ্বারা কত প্রকারের সাধন উক্ত হয়েছে? সাধনগুলি কী কী?

উত্তরः - मनीषिभिः चत्वारि साधनानि कथितानि। तानि च - नित्यानित्यवस्तुविवेकः, इहामुत्रफलभोगविरागः, शमादिषट्कसम्पत्तिः, मुमुक्षुत्वमिति।

মনীষিদের দ্বারা চার প্রকারের সাধন উক্ত হয়েছে। সাধনগুলি হল- ১) নিত্যানিত্যবস্তুবিবেকঃ, ২) ইহামুত্রফলভোগবিরাগঃ, ৩) শমাদিষট্কসম্পত্তিঃ এবং ৪) মুমুক্ষুত্ব।

১৮. नित्यानित्यवस्तुविवेकः कः?

নিত্যানিত্যবস্তুবিবেকঃ কী?

উত্তরः- ब्रह्म सत्यं जगन्मिथ्या इत्येवं विनिश्चयो भवति नित्यानित्यवस्तुविवेकः।

ব্রহ্ম সত্য, জগৎ মিথ্যা -এইরূপ যে নিশ্চয় জ্ঞান হয়, তাকেই নিত্যানিত্যবস্তুবিবেকঃ বলা হয়।

২০. द्वितीयं साधनं वैराग्यं किम्?

দ্বিতীয় সাধন বৈরাগ্য কী?

KOUSIK PATRA

Explanation (5 marks)

उद्धरेदात्मनात्मानं मग्नं संसारवारिधौ।

योगारूढत्वमासाद्य सम्यग्दर्शननिष्ठया ।।९ ।।

उत्सः - आलोच्यः श्लोकोऽयं श्रीशङ्कराचार्यविरचितात् 'विवेकचूडामणिः' इति ग्रन्थात् उत्कलितः।

प्रसङ्गः - मोक्षसाक्षात्साधनं सम्यग्दर्शननिष्ठां मुख्यहेतुं परवैराग्यापरपर्यायं योगारूढत्वं चाह अनेन श्लोकेन आचार्यः शङ्करः।

व्याख्या - संसारवारिधौ मग्नमात्मानं योगारूढत्वमासाद्य सम्यग्दर्शननिष्ठया आत्मना उद्धरेदित्यन्वयः। सर्वदा सत्यवस्तुनः आत्मनः दर्शने स्थितः सन् योगारूढत्वम् आसाध्य अस्मिन् संसारसागरे निमज्जमानम् स्वमात्मानं स्वयमेव उद्धरेदिति सामान्यार्थः।

अनाद्यविद्यावशात् अज्ञः, कर्ता, मनुष्योऽहम् इत्यादिरीत्या स्थूलसुक्ष्मकारणशरीरेषु अनात्मसु अहमिति बुद्ध्या स्थितिरेव संसारवारिधिमग्नत्वम् असङ्गसच्चिदानन्दरूपस्यात्मनः। एतस्मात् उद्धारः स्वनेनैव आत्मना कर्तव्यः। उच्यते च भगवद्गीतायां उद्धरेदात्मनात्मानं नात्मनमवसादयेत् इति। तदपि केनोपायेन इति चेदुच्यते योगारूढत्वमासाद्य सम्यग्दर्शननिष्ठया इति।

"यदा हि नेन्द्रियार्थेषु न कर्मस्वनुषज्यते।

सर्वसंकल्पसंन्यासी योगारूढस्तदोच्यते।।"

इति भगवद्वचनात् परवैराग्यपुरस्सरसम्यग्दर्शननिष्ठैव संसाराब्धिपरितात्मोद्धरणे हेतुरिति भावः इति दिक्।

"चित्तस्य शुद्धये कर्म न तु वस्तूपलब्धये ।

वस्तुसिद्धिर्विचारेण न किञ्चित् कर्मकोटिभिः।।" (११)

उत्सः - आलोच्यः श्लोकोऽयं श्रीशङ्कराचार्यविरचितात् 'विवेकचूडामणिः' इति ग्रन्थात् उत्कलितः।

प्रसङ्गः - अस्मिन् श्लोके परमपुरुषार्थभूतमोक्षार्थत्वं नास्ति कर्मणां, चित्तशुद्धिद्वारा ज्ञानबहिरङ्गत्वमिति दर्शयति आचार्यः शङ्करः।

व्याख्या - कर्म नाम वेदोक्तं कर्म अत्र ग्राह्यम् अर्थात् यज्ञादिकर्म। तेन यज्ञादिकर्मणा किञ्चित् अपूर्वं जन्यते, ततश्च मरणान्तरं स्वर्गप्राप्तिरूपा मुक्तिरित्याहुः मीमांसकाः। उच्यते च तैः स्वर्गविषये-

यन्न दुःखेन सम्भिन्नं न च ग्रस्थमनन्तरम्।

अभिलाषोपनीतं सुखं स्वः पदास्पदम्।।"

इति। अतः कर्मणा मुक्तिरिति तेषां मतम्। किन्तु अद्वैतवेदान्तिभिः उच्यते-तन्न समीचिनम्। यतो हि 'क्षीणे पुण्ये मर्त्यलोकं विशन्ति' इत्यादिना पुनरागमनं श्रुयते। अतः एव अद्वैतिभिः उक्तं केवलं ज्ञानेनैव मुक्तिरिति, कर्मणां तु मुख्यं प्रयोजनं चित्तशुद्धिरिति - 'चित्तस्य शुद्धये कर्म' इति। वस्तुनः नाम परमात्मनः उपलब्धिः साक्षात्कारः कर्मणा नैव सिद्ध्यति। तस्य ब्रह्मणः साक्षात्कारस्तु विचारेण नाम सदसद्विवेकज्ञानेनैव सिद्ध्यति इति दिक्।

अतो विचारः कर्तव्यो जिज्ञासोरात्मवस्तुनः।

समासाद्य दयासिन्धुं गुरुं ब्रह्मविदुत्तमम्।। (१५)

उत्सः - आलोच्यः श्लोकोऽयं श्रीशङ्कराचार्यविरचितात् 'विवेकचूडामणिः' इति ग्रन्थात् उत्कलितः।

प्रसङ्गः - **'तरति शोकमात्मवित्, तद्विज्ञानार्थं स गुरुमेवाभिगच्छेत्'** इत्यादिश्रुत्युक्तमर्थं कथयति आचार्यः शङ्करः अस्मिन् श्लोके।

व्याख्या - अतः सर्वानर्थनिवर्तकनिर्णयहेतुत्वात् जिज्ञासोः आत्मानं सम्यज्ज्ञातुमिच्छोः पुरुषस्य आत्मवस्तुनः विचारः कर्तव्यः। तत्रापि उच्यते शास्त्रज्ञः अपि स्वयं ब्रह्मान्वेषणं न कुर्यात्। अतः विचारार्थं गुरुमभिगच्छेत् - **'समित्पाणिः श्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठं, तद्विद्धि प्रणिपातेन परिप्रश्नेन सेवया'** इति। तत्र इतिकर्तव्यतामाह दयासिन्धुं स्वयं कृतार्थत्वेन स्वस्य प्रयोजनाभावस्सिद्ध एव, इतरेपि मा दुःखमनुभुवन्निति करुणायाः समुद्रं, आधारमित्यर्थः, जलराशिरिव जलानां, गुरुम् -

"गुशब्दस्त्वन्धकारः स्यात् रुशब्दस्तन्निरोधकः।

अन्धकारनिरोधकत्वात् गुरुरित्यभिधीयते।।"

इति गुरुगीतोक्तरीत्या स्वोपदेशेन अज्ञानाख्यहार्दान्धिकारहारकमित्यर्थः। यथान्धकारः प्रपञ्चमावृत्य तज्ज्ञानप्रतिबन्धको भवति एवमज्ञानम् आत्मानमावृत्य तत्रस्पष्टभानप्रतिबन्धकं भवति। तादृशस्य अन्धकारस्य नाशकत्वात् मुमुक्षुः ब्रह्मविदुत्तमं गुरुमेवाभिगच्छेत् इत्यभिप्रायः इति दिक्।

मेधावी पुरुषो विद्वानूहापोहविचक्षणः।

अधिकार्यात्मविद्यायामुक्तलक्षणलक्षितः।। (१६)

अथवा

विवेकिनो विरक्तस्य शमादिगुणशालिनः।

मुमुक्षोरेव हि ब्रह्मजिज्ञासायोग्यता मता।।(१७)

उत्सः - आलोच्यः श्लोकोऽयं श्रीशङ्कराचार्यविरचितात् 'विवेकचूडामणिः' इति ग्रन्थात् उत्कलितः।

प्रसङ्गः - अस्मिन् श्लोके आत्मविद्यायां कश्च अधिकारी इति विशेषेण निरूपयति आचार्यः शङ्करः।

व्याख्या - धीर्धारणावती मेधा इति कोशात् श्रुतार्थधारणक्षमबुद्धिमानुच्यते मेधास्यास्तीति व्युत्पत्त्या मेधावीशब्देन। विद्वानिति अधीतकाव्यकोशव्याकरणः उच्यते। ऊहापोहविचक्षणः एतेन तर्कमीमांसासंस्कृतबुद्धित्वं गम्यते, पदवाक्यप्रमाणज्ञ इति यावत्। तथा च विवेकवैराग्यशमादिषट्कसम्पत्तिमुमुक्षुत्वरूपसाधनचतुष्टयसम्पन्नो भवति अधिकारी इति। उक्तानि लक्षणानि स्फुटप्रतिपत्तये क्रोडीकृत्याह विवेकिन इति। ये खलु ब्रह्मैव नित्यं वस्तु, अन्यत्सर्वमनित्यमिति नित्यानित्यवस्तुविवेकशालिनः, सन्यस्तबाह्यार्थसुखस्पृहः वैराग्यवन्तः, शमादिषट्कसम्पत्तियुक्ताः, मुमुक्षवः च, ते एव ब्रह्मजिज्ञासायाम् अधिकारिणः इति भावः इति दिक्।

KOUSIK PATRA

साधनान्यत्र चत्वारि कथितानि मनीषिभिः।

येषु सत्स्वेव सन्निष्ठा यदभावे न सिद्ध्यति।। (१८)

उत्सः - आलोच्यः श्लोकोऽयं श्रीशङ्कराचार्यविरचितात् 'विवेकचूडामणिः' इति ग्रन्थात् उत्कलितः।

प्रसङ्गः - विचारजननी या इच्छा तत्र योग्यता विवेकादिसाधनयुतस्यैव नान्यस्य इत्येवमर्थम् अन्वयेन व्यतिरेकेन च स्पष्टयति आचार्यः शङ्करः अस्मिन् श्लोके।

व्याख्या - साधनचतुष्टये सत्त्वे एव सन्निष्ठा नाम ब्रह्मणि निष्ठा स्यात्, अन्यथा नेति तात्पर्यार्थः। ननु कानि तानि साधनानि इति चेदुच्यते मणीषिभिः - नित्यानित्यवस्तुविवेकः, इहामुत्रफलभोगविरागः, शमादिषष्टकसम्पत्तिः, मुमुक्षुत्वञ्चेति।

एतेषु को नित्यानित्यवस्तुविवेक इति चेदुच्यते-

"ब्रह्मसत्यं जगन्मिथ्येत्येवंरूपो विनिश्चयः।

सोऽयं नित्यानित्यवस्तुविवेकः समुदाहृतः।।" (२०) इति।

ब्रह्मणः सत्यत्वं किञ्च जगतः मिथ्यात्वम् एवं नित्यानित्यवस्तुनः विशेषेण निश्चय एव नित्यानित्यवस्तुविवेक इति।

द्वितीयस्तु इहामुत्रफलभोगविरागरूपं वैराग्यम्। तच्च -

"तद्वैराग्यं जुगुप्सा या दर्शनश्रवणादिभिः।

देहादिब्रह्मपर्यन्ते ह्यनित्ये भोग्यवस्तुनि।।" (२१) इति।

अर्थात् ऐहिकदेहादिभोग्यवस्तुनः दर्शनेन, आमुष्मिकदिव्यदेहादिभोग्यवस्तुनः श्रवणेन, आदिपदेन दृष्टजातीयस्य श्रुतजातीयस्य अनुमानेन सर्वस्मिन् भोग्यवस्तुनि अनित्ये मिथ्याभूते या जुगुप्सा, तदेव वैराग्यमिति। अयमेव इहामुत्रफलभोगविराग इति।

तृतीयस्तु शमादिषट्कसम्पत्तिरिति। शमादयः भवन्ति शमः, दमः, उपरतिः, तितिक्षा, समाधानं, श्रद्धा चेति। आद्यन्तवन्तबहुवित्तव्ययाससाध्यत्वपरिणतिविरसत्वादिदोषान् पुनः पुनः विषयेषु पश्यतः पुरुषस्य तत्र वैराग्यं जायते। तस्मिंश्च वैराग्ये जाते मनस्वलक्ष्ये सगुणे निर्गुणे वा नियतमवतिष्ठमानं निश्चलं निर्विकारं भवतीति मनोनियतावस्था भवति मनसः शम इति। एवं विषयेभ्यः पराङ्मुखीकृत्य श्रोत्रादिज्ञानेन्द्रियाणां, वागादिकर्मेन्द्रियाणां च स्वस्वगोलके नाम कर्णशष्कुलीवदनादिदेशेषु उपरतव्यापारतासम्पादनरूपं स्थापनं भवति दम इति। उपरतिस्तु वृत्तेः बाह्यानालम्बनमिति। अर्थात् तटाकोदकस्य तटाकछिद्रद्वारा निर्गत्य यथा क्षेत्राद्यात्मना परिणामो भवति, एवमन्तस्थस्य मनसः श्रोत्रादिछिद्रद्वारा बहिरागत्य शब्दादिविषयाकारेण परिणामरूपा वृत्तिर्जायते। अस्याः वृत्तेः बाह्यनालम्बनमेव उपरतिरिति। विचारसाधनतितिक्षायाः तथात्वं व्यावर्तयति अप्रतीकारपूर्वकं चिन्ताविलापरहितं सत्सहनं सा तितिक्षा इत्यर्थः। श्रद्धा भवति अधिकारिणः परमकारणम्। श्रुतिवाक्येषु अबाधितार्थबोधकं इति बुद्ध्या दृढविश्वासो भवति श्रद्धा इति। एवं शुद्धे ब्रह्मणि सर्वदा चित्तस्य स्थापनं, न तु चित्तस्य लालनं भवति समाधानमिति। एवं शमादिविशिष्टस्तु अधिकारी इति।

साधनचतुष्टयेषु अन्तिमं भवति मुमुक्षुत्वमिति। उच्यते शङ्कराचार्येण -

"अहंकारादिदेहान्तान्बन्धानज्ञानकल्पितान्।

स्वस्वरूपावबोधेन मोक्तुमिच्छा मुमुक्षुता।।" (२७) इति।

अर्थात् आनन्दमयकोशप्रभृतिविज्ञानमय-मनोमय- प्राणमयान्नमयान्तान् बन्धान् स्वरूपसाक्षात्कारात् प्राग् आत्मत्वेन मन्यमानान् स्वस्वरूपावबोधेन मोक्तुं पुनस्तत्र यथा अहन्ता न स्यात् तथा त्यक्तुं या इच्छा सा एव मुमुक्षुता इति।

एवं साधनचतुष्टयसम्पन्नः प्रमाता भवति आत्मविद्यायामधिकारी इति दिक्।

वैराग्यं च मुमुक्षुत्वं तीव्र यस्य तु विद्यते।

तस्मिन्नेवार्थवन्तः स्युः फलवन्तः शमादयः।।(२९)

उत्सः - आलोच्यः श्लोकोऽयं श्रीशङ्कराचार्यविरचिलात् 'विवेकचूडामणिः' इति ग्रन्थात् उत्कलितः।

प्रसङ्गः - शङ्कराचार्येण चत्वारि साधनानि कथितानि, येषां सत्त्वे एव सन्निष्टा स्यादिति। तत्रापि साधनचतुष्टयमध्ये द्वितीयतुरीयसत्त्वे सर्व तत्रास्ति नान्यथेत्याह- 'वैराग्यं च...' इत्यादि।

व्याख्या - यस्य वैराग्यं मुमुक्षुत्वञ्च तीव्र विद्यते तस्यैव अन्ये शमादयः अर्थवन्तः फलवन्तः च भवन्ति। कस्य इति चेद् शान्तो दान्तः इत्यादिशब्दभाजः तीव्रवैराग्यवतः तीव्रमुमुक्षतावतः एवेति। तीव्रवैराग्ये शमादिशब्दाः अर्थवन्तः, तीव्रमुमुक्षुत्वे शमादयः फलवन्तः इति विभागः अत्र ज्ञेयः।

"काकस्य विष्ठावदसह्यबुद्धिर्भोग्येषु सा तीव्रविरक्तिरिष्यते।

विरक्तितीव्रत्वनिदानमाहुः भोग्येषु दोषेक्षणमेव सन्तः।।"

इति वैराग्ये तीव्रत्वं तत्साधनं च कथितं सर्ववेदान्तसिद्धान्तसारसंग्रहे। मुमुक्षुत्वे तीव्रत्वं प्रवृद्धत्वमेव, तच्च प्रागेवाभिहितम् । अन्यत् सर्वं स्पष्टमिति दिक्।

"मोक्षकारणसामग्रयां भक्तिरेव गरीयसी।

स्वस्वरूपानुसन्धानं भक्तिरित्यभिधीयते।।

स्वात्मतत्त्वानुसन्धानं भक्तिरित्यपरे जगुः। (३१)

उत्सः - आलोच्यः श्लोकोऽयं श्रीशङ्कराचार्यविरचितात् 'विवेकचूडामणिः' इति ग्रन्थात् उत्कलितः।

प्रसङ्गः - सर्वेषां वेदान्तानाम् अद्वितीयब्रह्मणि प्रत्यगभिन्ने नित्यशुद्धमुक्तस्वभावे तात्पर्यनिर्णयानुकूलव्यापाररूपश्रवणात्म- ब्रह्मविचाराधिकारिणो विशेषानि विवेकादीनि निरूप्य आत्मसाक्षात्कारसाक्षात्साधनं भक्तिमाह अनेन श्लोकेन।

व्याख्या - स्वस्वरूपानुसन्धानं निदिध्यासनमुच्यते। तस्यैव साक्षात्कारं प्रति साक्षात्साधनत्वात्। श्रुत्याचार्योपदेशेन स आत्मा तत्त्वमसीति श्रुतः यः अर्थः तव स्वरूपं ब्रह्म तदेव त्वमिति, तदनुसन्धानं तद्भावनाधारा विजातीयप्रत्ययतिरस्कृतसजातीयप्रवाहरूपा साक्षात्कारे असाधारणं कारणमिति भावः।

अपरेषां मतं भवति स्वात्मतत्त्वानुसन्धानमेव भक्तिरिति। स्वात्मनः स्वस्य जीवस्य तत्त्वानुसन्धानम्। तस्य भावस्तत्त्वं, तत्पदवाच्यार्थत्वं परमात्मत्वमित्यर्थः। तस्यानुसन्धानं, वास्तविकभेदसत्त्वे अपि अभेदेनोपासनम् अहंग्रहोपासनमिति यावत्। 'एतत् भक्तिरिति अपरे जगुः' इति भेदबुद्धिपुरस्सरायाः भ्रान्तिरूपायाः अस्याः मुख्यभक्तित्वं नास्तीति सुचितमिति दिक्।

वेदान्तार्थविचारेण जायते ज्ञानमुत्तमम्।

तेनात्यन्तिकसंसारदुःखनाशो भवत्यनु।। (४६)

उत्सः - आलोच्यः श्लोकोऽयं श्रीशङ्कराचार्यविरचितात् 'विवेकचूडामणिः' इति ग्रन्थात् उत्कलितः।

प्रसङ्गः - संसारभयनाशनः कश्चित् महान् उपायः अस्ति, तेन संसारसिन्धुं तीर्वा परमानन्दमाप्स्यसि इति उक्तम्। ननु कः सः महान् उपायः इति प्रश्ने उच्यते शङ्कराचार्येण - 'वेदान्तार्थविचारेण...' इत्यादि।

व्याख्या - वेदानामन्ताः वेदान्ताः उपनिषदः, तासां यः अर्थः तद्विचारेण, उपक्रमोपसंहारादिषड्विधतात्पर्यलिङ्गैः सजातीयविजातीयस्वगतभेद- रहितः नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावः परमात्मा तस्य विचारेण तन्निर्णयानुकूलमानसव्यापारेण, उत्तमं ज्ञानं निर्णयः वा जायते तेन आत्यन्तिक संसारदुः खनाशः निर्णयेन स्वसमानाधिकरणदुः खप्रागभावासमानकालिकः दुःखनाशः, अनु तन्निर्णयानुपदं भवति इत्यर्थः इति शम्।

अज्ञानयोगात्परमात्मनस्तव ह्यनात्मबन्धस्तत एव संसृतिः।

तयोर्विवेकोदितबोधवह्नि-रज्ञानकार्यं प्रदहेत्समूलम्।। (४८)

उत्सः - आलोच्यः श्लोकोऽयं श्रीशङ्कराचार्यविरचितात् 'विवेकचूडामणिः' इति ग्रन्थात् उत्कलितः।

प्रसङ्गः - आचार्यः शङ्करः गुरुमुखेन शिष्यं प्रति संसृतिहेतुं, तन्निदानं, तन्निवृत्त्युपायं च सकारणमुपदिशति - अज्ञानयोगादित्यादिना श्लोकेन।

व्याख्या - परमात्मनस्तव अज्ञानयोगात् अनाद्यविद्यासंबन्धात्, अनात्मबन्धः अनात्मसु स्थूलसूक्ष्मकारणशरीरेष्वात्मबुद्धिः इति। एतस्मादेव जन्मजरामरणसुखदुःखजडत्वादिधर्माध्यासरूपा संसृतिः जीवस्य। तयोः आत्मानात्मनोः विवेकोदितबोधवह्निः साक्षात्काररूपाग्निः समूलं अज्ञानरूपबीजोपेतं अज्ञानकार्यं अहंकारादिदेहान्तबन्धं समूलं प्रदहेदित्यर्थः। तस्मात् संसृतिकारणं भवति अनात्मबन्धः, तत्र कारणं तवाज्ञानयोगः, तन्निवृत्युपायः परमात्मबोधः, तत्र कारणं

KOUTUKPATRA

आत्मानात्मविवेकः इत्येव शास्त्रार्थः। तेन वेदान्तविचारजन्योत्तमज्ञानस्य संसारदुःखनाशकत्वविषये उपपत्तिः प्रदर्शिता, अज्ञानस्य बन्धस्य ज्ञानादेव निवृत्तिः नान्यत इति दिक्।

ऋणमोचनकर्तारः पितुः सन्ति सुतादयः।

बन्धमोचनकर्ता तु स्वस्मादन्यो न कश्चन।। (५२)

उत्सः - आलोच्यः श्लोकोऽयं श्रीशङ्कराचार्यविरचितात् 'विवेकचूडामणिः' इति ग्रन्थात् उत्कलितः।

प्रसङ्गः - ननु अन्यस्य मुक्तिः किम् अन्येन केनचित् सम्पादयितुं शक्य इति प्रश्नस्य उत्तरे शङ्कराचार्येण उच्यते- 'ऋणमोचनकर्तारः....' इत्यादि।

व्याख्या - लोके तावत् पुत्रपौत्रादयः पितुः ऋणमोचनकर्तारः भवन्ति। ऋणात् शास्त्रीयात् लौकिकाद्वा मोचयन्ति पुत्रप्राप्त्या तद्वाक्यानुपालनेन अर्थसमर्पणेन वा। किन्तु बन्धमोचनकर्ता नाम अनात्माहंकारादिदेहान्त- बन्धमोचयिता तु स्वस्मादन्यो न कश्चन भवितुमर्हति। स्वस्य अन्तःकरणाद्यनात्मनि वर्तमानाध्यासः स्वेनैव निवर्तनीयः, नान्यस्तत्र प्रभुरित्यर्थः। यथा मस्तके न्यस्तभारादेः दुःखमन्यैः निवार्यते किन्तु क्षुधादिकृतदुःखं स्वेन विना अन्येन केनचित् निवारयितुं न शक्यते इति दिक्।

न योगेन न सांख्येन कर्मणा नो न विद्यया।

ब्रह्मात्मैकत्वबोधेन मोक्षः सिद्ध्यति नान्यथा।। (५७)

उत्सः - आलोच्यः श्लोकोऽयं श्रीशङ्कराचार्यविरचितात् 'विवेकचूडामणिः' इति ग्रन्थात् उत्कलितः।

प्रसङ्गः - ब्रह्मात्मैकत्वबोधव्यतिरिक्तस्य मोक्षहेतुत्वं निषेधति शङ्कराचार्यः अनेन श्लोकेन।

व्याख्या - ब्रह्मस्वरूपेणावस्थानलक्षणमोक्षः, ब्रह्मात्मैकत्वबोधेन ब्रह्म च आत्मा च ब्रह्मात्मनौ, तयोरेकत्वमभेदः तद्बोधः तस्य साक्षात्कारः तेन सिध्यतीति। नान्यथा अन्येन प्रकारेण न सिध्यतीत्यर्थः। तदेव, विशदयति-योगेन मोक्षो न सिध्यति, योगशास्त्रजन्यज्ञानेन भेदविषयेण, चित्तवृत्तिनिरोधरूपयोगेन वा मोक्षो न भवतीत्यर्थः। एवं सांख्येन कपिलमहर्षिप्रणीतसांख्यशास्त्रजन्यज्ञानेन वा नानात्मविषयेण मोक्षो न सिध्यति। कर्मणा पूर्वकाण्डविहितयज्ञादिकर्मणा न सिध्यति। न विद्ययेति, उपनिषद्विहितयापि विद्यया सगुणोपासनया कैवल्यरूपमोक्षो न सिध्यतीति। तत्र योगसांख्यशास्त्रजन्यज्ञानस्य भेदविषयत्वात्, **'यदाह्येवैष**

एतस्मिन्नुदरमन्तरं कुरूते, अत तस्य भयं भवति' इति अभयप्रापकत्वमेव नास्ति। कर्मणः नित्यमोक्षाभिव्यञ्जकत्वं नास्ति। उच्यते च **'नास्त्यकृतः कृतेन, अमृतत्वस्य नाशास्ति वित्तेन'** इत्याद्या श्रुत्या। नित्यत्वं खलु मोक्षस्य 'न स पुनरावर्तते' इति श्रुत्यावगम्यते एव। एवं 'विद्यां चाविद्यां च', 'विद्यया तदारोहंति' इत्यादौ विद्याशब्दस्य उपासनापरत्वं सिध्यति। अतः विद्यापदस्य आत्मविद्याव्यतिरिक्तापरविद्यार्थः। तया ब्रह्मस्वरूपावस्थानलक्षणमोक्षः न सिध्यति। एवमेव अन्येषु अपि बोध्यव्यमिति दिक्।

अविज्ञाते परे तत्त्वे शास्त्राधीतिस्तु निष्फला।

विज्ञातेऽपि परे तत्त्वे शास्त्राधीतिस्तु निष्फला।। (६०)

उत्सः - आलोच्यः श्लोकोऽयं श्रीशङ्कराचार्यविरचितात् 'विवेकचूडामणिः' इति ग्रन्थात् उत्कलितः।

प्रसङ्गः - आत्मतत्त्वसाक्षात्काराभावे शास्त्राध्ययनं तज्जन्यकौशलं वा निष्फलमिति शङ्कराचार्येण उच्यते - 'अविज्ञाते...' इत्यादिना।

व्याख्या - परे कालत्रयाबाध्यत्वेन स्वयंप्रकाशानन्दरूपत्वेन च मिथ्याभूतजडदुःखादिरूपदेहादिमायान्तसकलकार्यकारणापेक्षया उत्कृष्टे, तस्य सर्वस्याधिष्ठानभूते तत्त्वे निर्गुणे ब्रह्मणि, अविज्ञाते सति नाम असाक्षात्कृते सति अर्थविचारपर्यन्तवेदान्ताध्ययनमपि शास्त्राधीतिस्तु निष्फला। यदर्थं विचारः शास्त्रविहितः तस्यालाभो निष्फलत्वं तत्र तत्फललाभपर्यन्तं यथोक्तफलशून्यत्वरूपं सिद्धमेवेति भावः । जन्मान्तरकृतसाधनवशात् गर्भस्थेनापि वामदेवेनेव परे तत्त्वे विज्ञाते साक्षात्कृते अपि अनन्तरं फलस्य निष्पन्नत्वात् शास्त्राध्ययनादिकं न कार्यमिति भावः इति दिक्।